

Cetinska krajina nakon Morejskog rata: zemlja, ljudi, gospodarstvo

Bunoza, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:566242>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Matea Bunoza

**CETINSKA KRAJINA NAKON MOREJSKOG RATA: ZEMLJA,
LJUDI, GOSPODARSTVO**

Diplomski rad

doc. dr. sc. Marko Šarić

Zagreb, 2019.

S A D R Ź A J

1. UVOD	2
1.1. STRUKTURA RADA	3
1.2. IZVORI I LITERATURA.....	4
1.3. METODOLOGIJA I TEORIJSKI PRISTUP	5
2. GEOGRAFSKO ODREĐENJE DALMATINSKE ZAGORE	7
3. POVIJESNI PREGLED CETINSKE KRAJINE	9
4. ZEMLJA, LJUDI, GOSPODARSTVO U CETINSKOJ KRAJINI	12
5. OSMANSKO CARSTVO – TERITORIJALNA I UPRAVNA PODJELA	15
6. SINJ, VRLIKA I HRVACE U OSMANSKOM PERIODU	17
7. MOREJSKI RAT	21
6.1. RAT U DALMACIJI.....	24
7. MIR I RAZGRANIČENJE U SRIJEMSKIM KARLOVCIMA	26
8. OBILJEŽJA OSMANSKIH POPISA	28
9. UBICIRANJE U NAHIJI VRLIKA I NAHIJI SINJ	30
10. CETINSKA KRAJINA U POPISU 1701. GODINE	34
10.1. ZEMLJA	34
10.1.1. Zemlja u nahiji Paško Polje	36
10.1.2. Zemlja u nahiji Sinj	39
10.2. POSJEDNICI.....	43
10.2.1. Nahija Paško Polje (Vrlika).....	45
10.2.2. Nahija Sinj	48
10.3. GOSPODARSTVO	56
10.3.1. Gospodarstvo u nahiji Paško Polje.....	56
10.3.2. Gospodarstvo u nahiji Sinj.....	58
11. SA ONE STRANE GRANICE – MLETAČKI DIO CETINSKE KRAJINE	62
12. ZAKLJUČAK	66
IZVORI	68
LITERATURA	69
PRILOZI - KARTOGRAFSKI PRIKAZ POSLJEDICA MOREJSKOG RATA U CETINSKOJ KRAJINI	74

1. Uvod

Krajem 2016. godine objavljen je *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*. Popis pripada skupini tzv. opširnih deftera (*mufassal tapu tahrir defter*) i sadrži mnoštvo podataka koji pružaju brojne informacije čijom se analizom može prikazati jedan nedovoljno istražen dio naše povijesti koji je ostavio posljedice na demografsku sliku velikog dijela današnje Republike Hrvatske, ali i na širi prostor susjednih zemalja. Iako su na prvi pogled podatci Popisa mjestimice oskudni, izvor predstavlja bogatu riznicu. Pomoću podataka navedenih u Popisu, pokušat ću rekonstruirati društvenu i gospodarsku sliku nahije Sinj i nahije Vrlika - dviju administrativnih jedinica koje su obuhvaćale prostor Cetinske krajine, nakon 1699. godine.

Valja pojasniti zašto korištenje termina Cetinska krajina, a ne *granica* ili *regija*. I dok je za habsburški granični teritorij bilo tipično nazivlje *Militär Grenze* što bi u prijevodu bila *vojna granica*, taj naziv među domaćim pukom nije bio jedini već se i ranije koristio termin *vojna krajina*. U kontinentalnoj Dalmaciji taj naziv ustaljuje se tek s ustrojavanjem mletačke Vojne krajine 18. stoljeću. Međutim, ni u jednom izvoru ne da se jasno iščitati koji bi to naziv bio prikladniji za označavanje pograničnog teritorija prije 18. stoljeća. Niti srednjovjekovni naziv *župa Cetina* nije zadržan osmanskim osvajanjem, niti se govori o vojnoj granici kao općeprihvaćenom terminu. S druge strane, iako različita od habsburško-osmanskog pograničja, mletačko-osmanska *granična zona* ima slična obilježja. I jedno i drugo (kao na kraju krajeva i današnje granice) su društveni i politički konstrukti koji razdvajaju dvije države, dvije različite nacije, odnosno dva područja, dva naroda pod različitom vlašću¹ Giddens naglašava kako je termin *frontier* oznaka za periferiju države, a *border* zemljopisna linija razgraničenja tipična za moderne države.² Naziv krajina svoj izvor ima u riječi *kraj*, ali kraj može označavati bilo koje

¹Ovdje mislim na naciju i državu u današnjem smislu riječi. U 18. stoljeću taj termin nije poznat, odnosno ne označava narod sa svojom sviješću o zajedničkoj pripadnosti. Narod je i tada imao svijest o različitosti i dijelio se po vjerskoj ili staleškoj osnovi, ali tada nije bilo niti mogućnosti, niti velikih planova o osnutku države koja bi dovršila proces udruživanja ljudi sa zajedničkom sviješću o pripadnosti. Više o ovim pojmovima u: Mladen ANČIĆ, *Što svi znaju i što je svima jasno*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

² Anthony GIDDENS, *The nation-state and violence*, Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism, University of California Press, 1987., 3-4, 49; O terminima *frontier* i *border*: Lucien FEBVRE, *Frontière: the word and the concept*. u Peter Burke (ur.). *A New Kind of History from the Writings of Febvre*. London, 1973 (1928).

područje ili regiju dok krajina označava šire područje na kojem žive ljudi na čije živote utječe blizina linije razgraničenja (granice).³

Kada su u pitanju migracije, postoje brojni tzv. potisni i povlačni faktori. Jedan od potisnih faktora je i rat koji ljude iz ovih ili onih razloga potakne na napuštanje domova. Ako neki rat predstavlja prekretnicu u povijesti Europe, onda je to Veliki (bečki) rat (1683. -1699.)⁴ koji je, osim što je neke ljude potaknuo na migracije, za sobom ostavio i prilično puste krajeve. U ovom radu pokušat ću, koliko je to moguće na temelju dostupnih izvora, predstaviti posljedice tog rata, kako se on odrazio na ljude, zemlju i gospodarstvo u Cetinskoj krajini, odnosno na onaj njen dio koji je nakon mira 1699. vraćen Osmanskom Carstvu.

1.1. Struktura rada

U prvom dijelu rada objasnit ću pojam Dalmatinske zagore u užem i širem smislu kao šire područje na kojem se nalazi Cetinska krajina, drugim riječima objasnit ću korištenje termina, te usporediti prostor *iza gore* s primorskim dijelom Dalmacije. Taj dio rada ujedno bi trebao pomoći čitatelju u shvaćanju načina života u zagorju, o suodnosu čovjeka i okoliša te utjecaju tih elemenata na gospodarstvo kraja. Pored toga, prikazat ću političke prilike koje su utjecale na razvoj određenih središta na području Cetine. Tu ću ukratko opisati funkcioniranje uprave, gospodarstva te svojevrsnu osmansku urbanizaciju koja je Sinj, Vrliku i Hrvace iskoristila, ne samo kao granični prostor prema Mletačkoj Republici, nego kao važne točke na trgovačkim pravcima između gradova u unutrašnjosti i onih na jadranskoj obali.

U drugom dijelu rada kratko ću se osvrnuti na Morejski rat te ću u tom dijelu rada pokušati donijeti konkretne brojke i posljedice samoga rata. Bit će podijeljen na tri cjeline – ljude, zemlju i gospodarstvo.

³ O problematici ovog pojmovlja detaljno je pisao profesor Roksandić. Više u: Drago ROKSANDIĆ, *Triplex confinium ili O granicama i regijama hrvatske povijesti 1500. - 1800*, Zagreb:Barbat, 2003 i ROKSANDIĆ, Drago:„Stojan Janković u Morejskom ratu: ili o uskocima, robovima i podanicima“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, vol. 5, br. 5, 2000, 125-188.

⁴ Više u: Žarko DIMIĆ, *Veliki bečki rat i Karlovački mir: 1683.-1699.*, Beograd: Verzalpress, 1999.

Iako ću rad bazirati na osmanskome izvoru, ukratko ću spomenuti i prilike s druge strane granice, one mletačke jer se bez uvida u analizu tih promjena ne može se shvatiti zašto dolazi do nekih značajnih pojava koje se događaju s osmanske strane.

Na kraju rada donijet ću zaključak o tome kolika je bila cijena rata koju je platilo područje uz Cetinu što ću zbog lakšeg uočavanja pokušati kartografski prikazati.

1.2. Izvori i literatura

Da bi se uopće moglo pisati o posljedicama rata, potrebno je poznavati prilike koje su postojale prije rata. Kako je jedini defteru iole sličan i poznat izvor iz kojeg se mogu izvući podatci o tim prilikama prije Morejskog rata porezni popis Bosanskog sandžaka iz 1604., on zbog velikog razmaka od gotovo jednog stoljeća ne može poslužiti kao oslonac za komparaciju za ovu tematiku.⁵ Naime, budući da je 17. stoljeće bilo poprilično burno, ne može se tvrditi da je do promjene došlo samo zbog Morejskog rata (ako se u obzir uzmu ratovi i migracije na prostoru Dalmacije u tih stotinjak godina). Za pretpostaviti je da je popisivač na temelju ranijeg Popisa koji nam nije dostupan napravio ovaj iz 1701. te da u odnosu na prethodni govori o stanju na terenu.

U malobrojnoj literaturi koja se bavi Morejskim ratom, rat je okarakterizirala kao „Veliki“, ne samo zbog velikog broja sudionika, velikog prostora na kojem se ratovalo, nego i zbog velikih posljedica koje je rat imao. Literatura koja je dostupna uglavnom se temelji na mletačkim izvorima što je i razumljivo, s obzirom na to da je i dalje malen broj onih znanstvenika koji se zbog jezičnih barijera mogu koristiti osmanskim jezikom. Primjer takve literature, pa i izvora (napisanog na temelju mletačkih izvora), koji govori o broju, pa čak i imenima i prezimenima doseljenih obitelji u Sinjsku krajinu jest onaj Josipa Ante Solde.⁶ Fazileta Hafizović prevela je i priredila 2016. godine Popis iz 1701., koji će ujedno biti i glavni

⁵ Fehim Dž. SPAHO, „Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604.“, *Acta hist.oecon.iugoslav*, vol. 12 (1), 1985. 21-120. Rad sam dobila na korištenje od doc. dr.sc. Marka Šarića kojem se ovim putem srdačno zahvaljujem.

⁶ Josip Ante SOLDI, *Sinjska krajina u 16. i 17. stoljeću*, knj.1., Sinj: Ogranak Matice hrvatske u Sinju, 1995.

oslonac ovoga rada.⁷ Od malobrojne dostupne literature koristit ću radove Nenada Moačanina, Kornelije Jurin Starčević, Drage Roksandića, Marka Šarića, Bernarda Stullija, Snježane Buzov, Ante Miloševića, Gligora Stanojevića, Boška Desnice i dr. koji pišu, ako ne o prostoru cetinskog kraja, onda o nekom sličnom pograničnom prostoru ili odnosima, pojavama i utjecajima koji su se na gotovo jednak način odražavale na čitavom prostoru granice.

1.3. Metodologija i teorijski pristup

Nakon odabira teme za pisanje ovog rada, važno je bilo odabrati način na koji pristupiti analizi izvora, a potom kako dobivene rezultate učiniti svrhovitima. Da bi se uopće rad povjesničara mogao razlikovati od rada nekoga tko nije izučen za to, važno je poznavati teoriju. Svatko može pročitati, izdvojiti i napisati nešto o pročitanoj, drugim riječima sažeti tekst, međutim historiografsko pisanje odavno je prestalo (ili je bar trebalo prestati) biti sažimanje i puklo prepričavanje događaja. Veliki zaokret dogodio se tridesetih godina prošlog stoljeća kada pod utjecajima francuskih povjesničara Marcha Blocha i Luciena Febvrea historiografija počinje primjenjivati interdisciplinarni pristup. Kako piše Mirjana Gross: *Za struju oko Anala karakterističan je preokret privremeno dominantim disciplina društvenih znanosti. Brze promjene temelja što su ih stvorili Bloch i Febvre vidljive su pogotovo u tome što u pojedinim razdobljima prevladavaju orijentacije prema različitim društvenim znanostima. U doba prvobitnih Anala to je geografija, u poslijeratno vrijeme, do 60-ih godina, ekonomija, pa sociologija, a od 70-ih do danas antropologija.*⁸ Postavimo li pitanje, je li ovaj rad primjer tzv. *history from above* ili *history from below* teško da se može dati jednoznačan odgovor. Konkretno rečeno, vladari i rat kao „velika epizoda“ su svojim postupcima jednim dijelom utjecali na migracije, demografsku i gospodarsku sliku Cetinske krajine, dok je s druge strane čovjek svojom migracijom i djelovanjem na određenom prostoru, u Republici ili Carstvu utjecao na ekonomske prilike i financijsko stanje države što je onda shodno tome prouzročilo djelovanje vlasti. Osim toga, nova vjerska struktura stanovništva (de)formulirala je kulturno naslijeđe, a u drugim povijesnim okolnostima bila je važan faktor

⁷ Fazileta HAFIZOVIĆ, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođernih od Mletačke Republike 1701.godine*, Zagreb-Sarajevo: SKD Prosvjeta, FFZG,OI Sarajevo, 2016.

⁸ Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija-korijeni postignuća traganja*, Zagreb: Novi Liber, 2001., 239

za povijesne događaje koji su obilježili neko drugo vrijeme. Ovo je samo jedan od primjera isprepletenosti i međudjelovanja, te je teško rad smjestiti u određenu paradigmu, kao i smjestiti ga u mikrohistorijski krug ili lokalnu povijest. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je ispravna ijedna od ovih kategorizacija, odnosno, možemo zaključiti da su točne obje.⁹

Cilj je, dakle, ovog rada suvremenim historiografskim pristupom koji se orijentira na gotovo sve navedene discipline kojima se tijekom svog razvoja okrenula škola Anala, prikazati stanje Cetinske krajine nakon Bečkog rata.¹⁰

Slikovito i sažeto rečeno, da bi podatci iz Popisa mogli složiti *mozaik* i pomoći u rasvjetljavanju stanja nakon 1699. godine, potrebno ih je obraditi. Čitanjem literature dobiva se okvir - uvid u funkcioniranje Osmanskog Carstva, međusobnom odnosu Carstva i podanika, odnosno, upoznaju se politički, društveni, gospodarski i vremenski uvjeti u kojima je Popis nastao. Tek nakon čitanja literature, sistematiziranjem i kvantitativnom analizom podataka iz izvora dobivaju se potrebne kockice za mozaik koje je potrebno staviti u okvir, drugim riječima, smještajem konkretnih podataka (o broju prisutnih ili umrlih posjednika ili raje, osobama koje su otišle na neprijateljski teritorij ili u neki drugi dio Osmanskog Carstva) u kontekst. U konačnici, kartografski prikaz bit će svojevrsno svjetlo koje će, nadam se, olakšati gledanje mozaika u cijelosti. Na kraju mozaik bez kockica ne bi bio mozaik, kao što ni kockice same po sebi ne bi imale velikog smisla dok se ne poslože u mozaik.

⁹ O mikrohistoriji i lokalnoj povijesti vidi u: Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers 1*, Budimpešta: Institute on Southeastern Europe, CEU Budapest, 1998. i u: Drago ROKSANDIĆ, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu: ekohistorijski ogledi*, Zagreb:Meridijani, 2018,44-50

¹⁰ Povezanost s geografijom očituje se u povezivanju djelovanja reljefa i okoliša na čovjeka, na njegov način privređivanja, posljedično tome i na njegovo materijalno stanje, a uz to zbog lakšeg uočavanja stanja prije i poslije rata, bit će izrađene karte. Ekonomija i sociologija u ovom će radu biti obuhvaćene u prikazu funkcioniranja društva na početku 18.stoljeća, u izračunima koja prikazuju stanje gospodarskih objekata kao što su mlinovi, različiti tipovi posjeda i sl., dok će posljednja orijentacija, ona antropološka obuhvaćati demografsku situaciju na terenu koju je zabilježio popisivač. U tom dijelu neću se okretati sudbini pojedinca čija će priča ocrtavati duh vremena kao što je to učinio Carlo Ginzburg u svom djelu *Sir i crvi – kozmos jednog mlinara iz 16.stoljeća*, ali će se na kraju ipak moći procijeniti kakvo je bilo stanje sa ljudskim životima, što se dogodilo s pojedincima koji nisu prisutni, jesu li umrli ili su napustili svoje domove, gdje i zašto odlaze tamo gdje odlaze te kako oni utječu na Osmansko Carstvo,odnosno Mletačku Republiku.

2. Geografsko određenje Dalmatinske zagore

Prostor Dalmatinske zagore nije jasno definiran, ali se danas pod njim najčešće smatra prostor zaobalnog područja od porječja rijeke Krke pa do Vrgoračkog polja. U poimanju neke regije u obzir valja uzeti regionalnu svijest stanovnika nekog prostora. Dijelom Dalmatinske zagore smatra se i Cetinska krajina, odnosno prostor koji obuhvaća sinjsko i vrličko područje. Cetinski kraj, prema članku 9., glava 2 Statuta viteškog alkarskog društva, obuhvaća sljedeća sela: Zelovo, Potravlje, Maljkovo, Laktac, Bitelić, Bajagić, Gljev, Korita, Otok, Voštane, Kamensko, Tijarica, Budimiri, Nova sela, Bisko, Ercegovci, Dicmo, Osoje, Sušci, Lučane i Zelovo¹¹. Međutim, cetinski kraj ipak obuhvaća šire geografsko područje koje je ograničeno Dinarom sjeverno, Kamešnicom istočno, te Svilajom zapadno¹². Branimir Vukosav piše: *Na kartografskim prikazima regija takvog imena (Zagora op.a.) nije kontinuirano postojala u okvirima upravnih ustroja državnih organizacija koje su upravljale zaobalnim prostorom sve od prestanka osmanske vlasti i nahije Zagorje.*¹³ Iako je u povijesnom smislu Zagora definirana uskim prostorom neposrednog zaleđa Šibenika, Trogira i Splita, u 20. stoljeću te granice obuhvaćaju veći teritorij što je posljedica društvenih i povijesnih trendova. Te promjene vidljive su u kartografskim prikazima koji Zagoru pozicioniraju različito i ovisno o svijesti u trenutku u kojemu je isti nastao. U upravno-teritorijalnom smislu ne može se govoriti o Zagori ili sličnoj inačici toponima u srednjem vijeku. Naime, u izvorima se termin koristi za župu Zagorje i obuhvaća prostor koji je definiran u užem smislu. Svoj upravno-teritorijalni karakter Zagora dobiva tek u osmanskome periodu, a očituje se u kartografskim prikazima mletačkih autora koji granice stavljaju na rijeku Čikolu i Moseć na sjeveru i istoku, odnosno Boraju, Oporu i Kozjaku na jugu i zapadu.¹⁴ U putopisu Alberta Fortisa također se Zagora poima kao šibensko - trogirsko zaobalje. Na kraju 18. stoljeća toponim na kartografskim prikazima više ne obuhvaća neka od

¹¹ Statut viteškog alkarskog društva Sinj, str 3.

<https://www.alka.hr/storage/upload/userfiles/files/STATUT%20VITESKOGA%20ALKARSKOG%20DRUSTVA%20SINJ.pdf>

¹² Ana PERIĆ, *Cetinska krajina kao regionalna zajednica*, Zagreb: Hrvatski Studiji, 2017, 7. <https://zir.nsk.hr/islandora/object/hrstud:1105/preview>

¹³ Branimir VUKOSAV, „Percepcija prostornog obuhvata Zagore u odabranim kartografskim izvorima“, *Kartografija i geoinformacije*, vol. 14, br. 23, 2015, 25.

¹⁴ O razlikama primorskog i zagorskog dijela u srednjem i ranom novom vijeku u: Nikša STANČIĆ, „Dalmatinske krajine u 17. i 18. stoljeću“ *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 197-203.

naselja trogirskog zaleđa. Tada dolazi do diskontinuiteta, a onda se prostor povijesne Zagore u 20. stoljeću pod utjecajem društvenih i prirodnih sličnosti širi prema sjeveru i jugu. Tada još više dolazi do razdvajanja Dalmacije na onu priobalnu i „unutarnju“ u čemu su velik utjecaj imale različite tradicije što se onda očituje i u kolektivnoj percepciji regije.¹⁵ Danas se Zagora percipira kao, i prirodnim resursima i ljudima, siromašan kraj gdje su život i ljudi sličniji onima u Bosni i Hercegovini nego onima u dalmatinskom priobalju iako s njim ulazi u širu regiju, onu dalmatinsku.

Za proučavanje tih različitosti i udaljavanja dviju Dalmacija nikako nije dovoljno proučavati jedan period već bi se trebao sagledati širi utjecaj, i odozgo i odozdo. U periodu o kojem je u radu riječ, već su bile jasno postavljene razlike u privređivanju, ali sve je vidljivije bilo i djelovanje pogranične pozicije na svijest pojedinca koji živi u zaleđu.

¹⁵ Branimir VUKOSAV, „Percepcija prostornog obuhvata Zagore u odabranim kartografskim izvorima“, *Kartografija i geoinformacije*, vol. 14, br. 23, 2015, 21-36.

3. Povijesni pregled Cetinske krajine

Okosnica života u Cetinskoj krajini još od prapovijesti je rijeka Cetina. Od nekoliko pećina u kojima su pronađeni dokazi o čovjekovu boravku, ističe se Gospodska (Milaševa) pećina. U njoj su pronađeni kremeniti artefakti, ognjišta i keramika iz kamenog te brončanog i željeznog doba. I preko 25 lokaliteta na kojima su pronađeni dijelovi kremenitih predmeta ukazuje na dosta dobru nastanjenost ovoga kraja u neolitikumu. Uz gornji tok Cetine registrirano je gotovo 50 kamenih gomila iz brončanog doba. Ondje su pronađeni i ostaci keramičkih posuda te kamenog i brončanog oruđa i oružja. S obzirom na smještaj gomila, može se pretpostaviti da su stanovnici toga kraja bavili pretežno stočarstvom i da nisu dugotrajnije boravili na jednom mjestu. U kasno brončano doba datiraju se ostaci dvaju sojeničkih naselja pronađenih u okolici Sinja. Brončanodobni pronalasci iz Cetinske krajine u literaturi su poznati kao dio Cetinske kulture. Prema vrstama oruđa i keramike dijeli ih se na tri stupnja u rasponu od 1900 g. pr. Kr. do 1600 g. pr. Kr. Kad je riječ o željeznom dobu, poznato je oko 30 ilirskih gradina no nema registriranih nekropola na otvorenome. Iz toga doba datiraju pronalasci nakita, keramike i tzv. ilirsko-grčkih kaciga, što svjedoči o intenzivnoj trgovačkoj razmjeni delmatskog stanovništva s prostora Cetinske krajine i grčkih kolonista na obali Jadranskog mora.¹⁶

U rimsko doba, na području Dalmatinske zagore najistaknutiju ulogu imao je Tilurij. Njegovo prometno i strateško značenje došlo je do izražaja tijekom dugotrajnih borbi Delmata i Rimljana. Zato su Rimljani nakon konačnog pokoravanja Delmata početkom nove ere, ondje zasnovali svoj vojni logor.¹⁷ Za razliku od Tilurija koji je sve do uništavanja u seobi naroda, ostao mjesto od vojne i prometne važnosti, u blizini današnjeg Sinja, na području sela Čitluk, razvio se Ekvum. To je bilo naselje namijenjeno rimskim veteranima koje je za cara Klaudija dobilo naslov rimske kolonije. Rimljani su boraveći na tom prostoru učinili mnogo na prometnom povezivanju, gradeći ceste i mostove preko Cetine, antičkog imena Hipus, istovremeno osiguravajući liniju prema plemenima u zaleđu. Između Tilurija i Ekvuma, na području današnjeg Sinja nalazio se Osinij, naselje manje važnosti u kojemu je važnu ulogu

¹⁶ Ivan MAROVIĆ, „Sinjska regija u prahistoriji“, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split 1984., 27-63

¹⁷ Marin ZANINOVIĆ, „Vojni značaj Tilurija u antici“, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split 1984., 65-75

zadržalo, delmatsko pleme Osinijata.¹⁸ Tijekom razdoblja antike, romanizacija je bila uspješnija u jugoistočnom, plodnijem djelu Cetinske krajine, dok je u brdovitijem sjeverozapadnom dijelu, prostoru oko današnje Vrlike taj proces tekao sporije i slabije. Prostor Cetinske krajine u antici je predstavljao i poveznicu između obale, posebno Salone u čijem se neposrednom zaleđu nalazio i unutrašnjosti provincije Dalmacije.¹⁹

Kao što su u navedenim povijesnim razdobljima plodnost polja uz Cetinu i pogodnosti padina Svilaje i Dinare za razvoj stočarstva bili poticaj naseljavanju Cetinske krajine, tako je bilo i u ranom srednjem vijeku, prilikom seobe naroda. O tome svjedoče nalazi iz brojnih nekropola. Pritom se posebno ističe triljski zlatni nalaz datiran u 8. stoljeće. Važna je crkva sv. Spasa iz 9. stoljeća u blizini izvora Cetine. Srednji je vijek u župi Cetina, koja se prvi put spominje u 10. stoljeću u spisu Konstantina Portfirogeneta, *De administrando imperio*, često bio obilježen nadmetanjima kraljeva i lokalnih velikaša. Najprije je kralj Zvonimir 1078. godine župu Cetina darovao Splitskoj nadbiskupiji. U promijenjenim političkim okolnostima to je 1207. godine potvrdio i kralj Andrija II, no već tri godine kasnije, dodijelio je Cetinu knezu Domaldu iz roda Snačića.²⁰ Time se Cetina pretvara u kneštvo. Domald se uskoro sukobio s kraljem te ga je porazio kraljev saveznik Grgur Bribirski. Od druge polovice 13. stoljeća Cetina je u posjedu Bribirskih knezova. Nakon sloma njihove prevlasti 1322. godine, sve veću ulogu dobiva rod Nelipića, koji je otprije bio poznat na području Cetine i možda potječe od kneza Domalda.²¹ Nelipac II uspio je učvrstiti svoj položaj u Hrvatskoj u odnosu na ostale velikaše i udaljenog kralja. No, nakon Nelipčeve smrti, kralj Ludovik iskoristio je slabost njegova malodobnog sina Ivana i udovice Vladislave prisilivši ih na vjernost, oduzevši im većinu posjeda osim Cetine sa Sinjem kao njihovim novim sjedištem. Ivanov sin Ivaniš bio je uspješan gospodar svojih posjeda, no nije imao potomaka pa je posinio Ivana VI Frankapana. U srednjem vijeku Cetinu su osim Hrvata nastanjivali i Vlasi, kojima je 1436. godine Ivan VI Frankapan potvrdio prava. Kralj Sigismund nije nakon Ivaniševe smrti priznao Ivana VI kao nasljednika njegovih posjeda.

¹⁸ Marin ZANINOVIĆ, „Tilurium, Aequum i Osinium: Arheološko-povijesna povezanost“ *Zbornik Kačić*, XLI-XLIII. 2009-2011, 499-508

¹⁹ Branimir GABRIČEVIĆ, „Iz antičkog perioda Cetinske krajine“, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split 1984, 93-106

²⁰ Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata I*, Split 2004, 193.

²¹ *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, sv. XIV, Zagreb, 2007. , 226.

U sukobu koji je uslijedio, Ivan VI je poražen, a baština Nelipića pripala je 1437. godine kraljevim pristašama, braći Talovac. Nakon smrti bana Petra Talovca 1453. godine, dolazi do postupnog slabljenja vlasti Talovaca na području Cetine te oni uskoro prelaze u Slavoniju. Tako su i na ovom području Osmanlije uspjele iskoristile iscrpljujuće velikaške borbe za prevlast i u razdoblju od 1483. do 1513. godine osvojile Cetinsku krajinu.²²

²² Hrvatska enciklopedija, natuknice „Nelipići“, „Talovci“, „Cetina“ (<http://www.enciklopedija.hr>); Marko Perojević, *Talovci: cetinski i kniški knezovi* (<http://www.idoconline.info/article/844436>)

4. Zemlja, ljudi, gospodarstvo u Cetinskoj krajini

Velik utjecaj na povijest, gospodarstvo, kulturu – na način života, osim politike ima priroda. Čovjek svojim djelovanjem utječe na prirodu te jednako tako priroda utječe na čovjeka. Tako je poplave, potrese, malariju i sl. čovjek doživljavao kao povijesno iskustvo. Na povijest Cetinske krajine utjecaj su imala dva značajna faktora. Prvi su geografski položaj i klima koji su utjecali na kvalitetu tla, a samim time i na proizvodne grane, dok je drugi prometna arterija, odnosno povezanost kako s primorskim gradovima, tako i sa zaleđem i BiH. Osim linije Split-Klis-Sinj-Livno, značajna je bila i poveznica Knin-Sinj-Trilj-Imotski.²³

Cetinski kraj udaljen je od morske obale tridesetak kilometara, okružen planinama. Iako se nalazi u blizini morske obale, klima je kontinentalna s ostrim i vrlo hladnim zimama te vrućim ljetima sa čestim lokalnim pljuskovima. Sve to pogoduje bogatstvu flore i faune - obilju ljekovitog bilja koja su se u ranijim periodima koristila i za liječenje kuge.²⁴ U rijeci Cetini mogu se pronaći brojne ribe različitih vrsta. U Cetinskoj krajini prostiru se dva značajna polja – vrličko i sinjsko. Sinjsko polje prostire se na površini od šezdeset i devet kvadratnih kilometara, najšire je polje ne samo u Cetinskoj krajini, nego u Dalmatinskoj zagori uopće. Kroz polje prolazi rijeka Cetina koja je nerijetko pod utjecajem brojnih padalina i struja zimi poplavlivala polje. Kad bi došlo do povlačenja vode, ono je služilo za ispašu.²⁵

Cetinsku krajinu omeđuje nekoliko planina što također utječe na život stanovnika ovoga područja. Jedna od planina koja razdvaja Sinjsko polje od Livanjskog jest Dinara. Duljina te najviše planine (najviši vrh iznosi 1831 m) u Hrvatskoj jest osamdeset i četiri kilometra.²⁶ Osim što je i prirodna barijera, Dinara je danas i granica između dviju država – Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Administrativna granica prolazi po granicama nekadašnjih pasišta, a utvrđena je nakon Drugog morejskog rata (1714. – 1718.), točnije 1721.-1723. od turskog opunomoćenika Mehmed efendi Sialyja i Alviza Moceniga po kome je granica i dobila ime

²³ Bernard STULLI, *Iz prošlosti Dalmacije*, Split: Književni krug, 1992, 25-27

²⁴ Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 23, br. 1, 1990.

²⁵ O kraškim poljima i utjecaju prirode na ljudsku svakodnevicu vidi u: Marinko MARIĆ: *Stanovništvo Popova u Hercegovini*, Zagreb:HAZU, 2015.

²⁶ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15232> , 15.10.2018.

(Linea Mocenigo). Između Sinjskog i Petrova polja prostire se Svilaja dužinom od trideset kilometara. Vrh Bat nalazi se iznad Sinja na nadmorskoj visini od 1508 m, a vrh Lisina iznad Vrlike na 1301 m nadmorske visine. Najveći dio čini krš u kome se nalaze ponikve, jame i špilje. Za ponikve je karakteristično plodno tlo, obično zemlja crvenica, koje nastaje nakupljanjem humusa i vapnenca. Na obroncima Svilaje nalaze se šume bukve, javora i crnog graba pa se, za razliku od Dinare, može nazvati i „zelenom planinom“.

Ovo je kraj dubokog krša s oštrim krškim oblicima, oskudicom nadzemne vode, siromašnom vegetacijom i razmjerno surovom klimom, i kraj plodnih polja s brojnim podzemnim izvorima vode. Dok su polja svojevrsne oaze pogodne za stanovanje i privređivanje, planine i gorja može se prikazati kao zid koji zadržava mediteranski utjecaj na unutrašnjost.

Stanovništvo Cetinske krajine privređivalo je baveći se primarnom gospodarskom djelatnošću, odnosno poljoprivredom i stočarstvom. Plodna polja bila su pogodna za obrađivanje, međutim tehnike obrade bile su zastarjele. Nerijetko su polja poplavljavana, a problemi kod zemljoradnje bili su i male površine obradivih čestica, nomadsko stočarenje, velik broj blagdana koji je onemogućavao rad na zemlji, poplave i suše. Posjednici zemlje muku su mučili i s rascjepkanošću parcela. Plodovi zemlje bili su, u najboljem slučaju, dostatni za osobnu upotrebu i eventualnu trgovinu u primorskim gradovima, ali ne i za prodaju na širem tržištu.²⁷

Druga primarna gospodarska djelatnost tipična za ovaj prostor bila je stočarstvo. Ono je također bilo prepušteno samovolji stočara koji su dozvoljavali stoci da pase na livadama i poljima kojih je nedostajalo za zemljoradnju. Najzastupljenija stoka bila je stoka sitnog zuba, ovce i koze.²⁸ Za stočarstvo ovih reljefno mješovitih prostora, koje je imalo i livade i planine, tipična je transhumanca. Stanovnici su sa svojom stokom ljeti selili u planinska i gorska područja ne bi li na taj način izbjegli visoke temperature i suše u nizinama, dok su hladne i oštre zime provodili sa stokom u nizinskim predjelima. Takav tip života tipičan je za vlaško

²⁷ Ivan Luka GARANJIN, *Ekonomsko politička razmišljanja o Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1995.

²⁸ Iako je riječ o izvoru 19. stoljeća, odnosi opisani u Maschekovim priručnicima, opisani i analizirani u: Šime PERIČIĆ, „Gospodarstvo Dalmacije u Maschekovim „Priručnicima““, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 50, br.50, 2008. prikazuju razvitak Dalmacije kroz vjekove i primjenjivi su i za 18. stoljeće

stanovništvo.²⁹ Iako na prvi pogled planine predstavljaju barijere, granice, za vlaško stanovništvo one to nikada nisu bile. Bez obzira na to je li se pašnjak protezao i preko granice koja je u većini slučajeva bila naznačena tek nekim kamenom, on nije prestajao kod tog kamena nego je prelazio na susjedni, „tuđi“ teritorij, a s njim (pašnjakom) prelazili su i stočari sa svojom stokom na što su se vlasti često žalile i na što se često može naići u izvorima.³⁰

Roba koja je nastala kao produkt bavljenja poljoprivredom i stočarstvom bila je vuna, sir, koža, krzno, svježe i suho meso, žito, med i vosak. Tranzitna trgovina na ovom prostoru mnogo puta je bila ugrožena, posebice pred zimu i za vrijeme suša kada je prijetila glad te su, uz ratne periode kada je isto tako glavni problem bila oskudica hrane i vode, to periodi kada su uskoci činili najveće štete uzimajući plijen i podmirujući svoje životne potrebe.

²⁹ Vlahe (u mletačim izvorima Morlake), kako tvrdi N. Moaćanin, Evlija Čelebi u svom Putopisu naziva uskocima, a nerijetko ih spominje kao „Hrvate“ pri čemu postoji mogućnost da se radi o „samoidentifikaciji na terenu“, Nenad MOAČANIN, „Zagora u razdoblju osmansko-turske vlasti: prema novim spoznajama iz povijesti Sinja i Cetinske krajine“, *Leksikon Sinjske alke*, (ur. Horvat, Romana), Zagreb: Matica hrvatska; Sinj: Viteško alkarsko društvo, 2015
Članak sam dobila na uvid od profesora Moaćanina kojem se ovim putem još jednom zahvaljujem.

³⁰ Više u: Marko ŠARIĆ, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, *Ekonomska i ekohistorija*, vol. 6, br. 1, 2010.

5. Osmansko Carstvo – teritorijalna i upravna podjela

Kao većina imperijalnih sila ranog novog vijeka, i Osmansko je Carstvo bilo uređeno centralistički. Podijeljeno je na dvije veće upravne jedinice - beglerbegluke (ejalete) sastavljene od više sandžaka. Na čelu su im bili beglerbegovi koji su bili zaduženi za sandžakbegove i sandžake koje je činilo više sudskih okruga. Svaki sudski okrug imao je svoga kadiju, a činilo ga je više nahija. Nahijama su upravljali sudački povjerenici tzv. naibi. Cetinska krajina je tijekom Bečkog rata bila dio Kliškog sandžaka te su se na njenom prostoru prostirale dvije nahije, Paško polje i Sinj. Na razini sandžaka donosile su se kanun-name, zakonski proglašeni kojima je glavna svrha bila prikazati visinu i način prikupljanja poreza. Porez se prikupljao ovisno o položaju na društvenoj ljestvici, odnosno ovisno o statusu pojedinca, njegovoj djelatnosti i veličini posjeda, ako ga je imao.

Unutar Osmanskog Carstva društvo je bilo podijeljeno na dvije skupine ljudi – one koji su plaćali porez i oni koji to nisu bili dužni činiti već su zauzvrat bili u vojničkoj službi. Prvi su bili pripadnici raje, dok su drugi bili pripadnici askera. Raja se bavila trgovinom i zemljoradnjom i stočarstvom te plaćala porez bez obzira na vjeroispovijest. Unutar raje postojala je diferenciranost pa su tako npr. Vlasi također bili raja, ali su imali povlašteniji položaj od ostalih pripadnika. Uz njih, izdvajali su se i pripadnici muslimanske vjeroispovijesti koji nisu bili dužni plaćati glavarinu, a manje su im bile i feudalne obveze. Postepeno su se muslimanski pripadnici raje sve više uključivali u vojnu službu i prelazili askeru. Askeru se pribrajalo i službenike vjerskog i upravnog aparata te općenito sve osobe koje je na neki način plaćala država. Od tridesetih godina 16. stoljeća sve su manji prelasci iz redova raje u asker, a od 17. stoljeća ta podjela gotovo se počela podudarati s podjelom na muslimane i nemuslimane. Istodobno, ona gubi svoj prvotni smisao smanjivanjem udjela ratničkoga sloja u askeru u korist birokracije, koja preuzima izvorno vojničke nadarbine kao plaću. Bio je to važan čimbenik u propadanju Carstva jer se na taj način kršilo državno načelo da dio podložnika treba raditi i plaćati porez.³¹

Uz to, političke prilike bile su sve teže jer kako je slabila centralna vlast, jačao je utjecaj pograničnih zapovjednika i spahija koji su povećavali namete i provodili samovolju. Opetovano

³¹ Halil INALCIK, *Osmansko Carstvo klasično doba (1300.-1600.)*, Zagreb: Srednja Europa, 2002.

se javljaju migracije koje su bile značajne nakon osmanskih osvajanja najviše zbog straha od nepoznatog, dok su u 17. stoljeću potisni faktor bili teški životni uvjeti koji su rezultirali potragom za boljim životom u primorskim krajevima i sjeverozapadno, u unutrašnjosti hrvatskih zemalja.

U takvom prostoru i takvom ozračju stanovnici osmanskog dijela Cetinske krajine dočekali su Morejski rat koji im je onda dodatno otežao život.

6. Sinj, Vrlika i Hrvace u osmanskom periodu

Da bi popisni podatci iz 1701., vezani uz onaj dio Cetinske krajine koji je Karlovačkim mirom vraćen, odnosno ostao u osmanskim rukama, mogli što bolje posvjedočiti o posljedicama intenzivnih previranja i velike nesigurnosti tijekom Morejskog rata u ionako nestabilnom prostoru, potrebno je osigurati i usporedivost tih podataka sa stanjem koje je postojalo neposredno prije razdoblja intenzivnih sukoba. Odnosno, barem ukratko oslikati gospodarske, socijalne, demografske, kulturalne i slične životne uvjete stanovništva, tj. značajke razvoja toga kraja, tijekom – tada već dugogodišnje – osmanske vladavine. Dodatan je razlog i to što je dio Cetinske krajine, opisan u Popisu iz 1701. godine, prije podjele de iure nastale 1699., a s manjim ili većim odstupanjima de facto začete već 1686. godine, gravitirao u upravnom, sudskom i gospodarskom pogledu obližnjim kasabama kao što su u prvom redu Sinj, ali i Vrlika i Hrvace. Neprirodnim i - uskoro se pokazalo – baš stoga, tek privremenim razgraničenjem posred Cetinske krajine, mnoga su sela (ponegdje čak i same kuće) ostala podijeljena između dvije države, ali i odsječena od sebi najbližih većih naselja. Neprirodnost granice ogledala se i u njezinoj pravocrtnosti, izuzev onoga što na zemljovidu vidimo kao lukove, kojima su zaobiđeni gradovi poput Sinja i Vrlike, koje su osvojili i mirom zadržali Mlečani.³² Sve navedeno ukazuje da je povijesni „trenutak“ koji je zabilježen Popisom iz 1701. neposredna posljedica Morejskog rata, ali – u širem smislu – i osmanske vladavine započete još u 16. stoljeću.

Nakon prethodnih povremenih upada, Osmanlije su najveći dio Cetinske krajine osvojile 1513. godine, zauzevši Sinj te prostor Trilja i Hrvaca. Godine 1522. osvojena je i Vrlika. Taj je prostor najprije bio u sastavu Bosanskog sandžaka, a zatim Kliškog sandžaka nakon što je osnovan 1537. godine. Iako ovdje ni prije osmanskih osvajanja nije bilo guste mreže razvijenih naselja, osmanski su upadi utjecali na dodatno smanjenje broja naselja i urbanog stanovništva. Ipak, nova se vlast poslužila onime što je od te mreže postojalo, ali ju i modelirala i nadograđivala prema svojim potrebama, ponajprije s ciljem učvršćivanja kontrole nad tim novoosvojenim, pograničnim područjem. Zato su istaknutu ulogu zadržale važne kasnosrednjovjekovne tvrđave Sinj i Vrlika, a primjer naselja koje svoj uspon može zahvaliti Osmanlijama su Hrvace. Osim općenito definirane potrebe da Krajina ne bude pusta, da može

³² Vidi više o razgraničenju u: Gligor STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba Morejskog rata*, Beograd: Vojno delo 1962., 172. ; J. A.SOLDO, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, 31-32.

udovoljiti potrebama opskrbe vojnika koji ondje, smješteni u utvrde štite novu granicu Carstva, pojedinim su mjestima na važnosti davali njihov prometno-komunikacijski značaj, u kombinaciji s onim vojnim. Organizacija vlasti u Osmanskom Carstvu omogućavala je da država na terenu brzo provede mjere za koje odredi da su joj od vojno-strateškog interesa. To je dovelo do stvaranja podgrađa podno Sinja i Vrlike.

Nakon smještaja posade u tvrđavu i izgradnje džamije, za što je poslužila ranija crkva sv. Mihovila, dakle osiguravanja sigurnosnih i duhovnih uvjeta, Sinj je mogao biti prepušten prirodnom razvoju, što znači dobročinstvu pojedinaca koji su podizali korisne objekte. Tako je, primjerice, mesdžid³³ u muslimanskoj mahali utemeljio Hadži Hamza, po kojem je ona i nazvana. Država nije morala pretjerano intervenirati jer se to naselje nalazilo na glavnim prometnim pravcima od splitske skele prema Sarajevu. Sinj je osim toga, kao sjedište kadiluka, imao i upravni značaj. Vrlika je također imala strateški prometni značaj, ali je vjerojatno da je za razliku od sinjskog podgrađa, u vrličkom džamija podignuta državnom inicijativom.

S druge strane, u Cetinskoj krajini nalazimo i primjer angažiranijeg državnog nastojanja na formiranju urbanog središta. To je bilo potrebno radi uzdržavanja posada okolnih tvrđava, ali i poticanja demografskog i gospodarskog oživljavanja područja neovisno o uskim vojnim funkcijama, kako bi ga se onda i politički u punini integriralo i „obilježilo“ svojim. U našem slučaju, osmanska je vlast potaknula razvoj Hrvaca zbog prometne važnosti smještaja tog naselja, koje nije imalo obrambenu niti ikakvu vojnu ulogu, jer nije imalo svoje utvrde. Prema sultanskom naređenju, kliški sandžakbeg Ferhad Sokolović podigao je između 1574. i 1580. godine džamiju, mekteb³⁴ i trgovine. Navedena tri grada imala su u 17. stoljeću barem po jednu džamiju i razvijene trgovačko-obrtničke aktivnosti, čime su udovoljile uvjetima da se nazivaju kasabama.³⁵

³³ Manji islamski vjerski objekti, najčešće bez minareta. Nemaju minbera, pa se u njima ne klanja podnevna molitva u petak tzv. „džuma“.

³⁴ Islamska niža vjerska škola.

³⁵ Više o statusima naselja i osmanskom urbanizmu vidjeti u: Kornelija JURIN STARČEVIĆ, „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 38, br. 1, 2006 (<https://hrcak.srce.hr/51816>)

U podgrađu Sinja i Vrlike postojala je po jedna mahala³⁶, s time da se ona u Sinju formirala stapanjem triju prethodnih. Mahale su se nazivale po osnivačima lokalnih džamija, a u njima je obično postojao i gradski trg – čaršija. Sinjsko podgrađe predstavljalo je izuzetak po svojoj prostranosti, ono u Hrvacama bilo je vjerojatno izduženo uz glavni prometni pravac. Vrličko je, vezano uz fortifikacije, bilo dosta stiješnjeno, čime je pripadalo najzastupljenijem obliku zagorskih podgrađa, koja su i inače, izuzev Hrvaca, nastajala podno tvrđava.

Urbani razvoj tih gradova bio je, posebno tijekom 16. stoljeća određen njihovom pograničnom obrambenom ulogom i strateškim smještajem. Drugim riječima, sve funkcije koje su se ondje razvijale bile su podređene vojnim potrebama. To se očitovalo u strukturi stanovništva, posebno obrtnika. Prvo stanovništvo, uglavnom smješteno u tvrđavama, bili su vojnici i vjerski službenici, plaćeni iz državne blagajne. No i obrtnici, koji bi se uskoro smjestili u podgrađima, bili su u službi vojnih potreba ili najosnovnijih potreba stanovnika kasabe. U Sinju su bili posebno brojni štavljači kože, ali i, u tom kraju ne baš rasprostranjena zanimanja, poput mesara, ranara. U Vrlici je početkom 17. stoljeća zabilježen zlatar. Posebno su se u Sinju tijekom 17. stoljeća etablirale obitelji koje su se izdvajale imutkom i ugledom, bilo da se radi o veletrgovcima ili nositeljima različitih upravnih titula (npr. Atlagić, Mandić, Babaahnetović, Sekalagić-Dizdarević). Sve naveden skupine ipak su činile manjinu gradskog stanovništva. Najbrojniji su bili oni kojima nije zabilježeno zanimanje. Među takvima, najviše je poljoprivrednika koji su obrađivali okolne površine i viškove prodavali na trgovima. Ipak, s obzirom na strateški prometni značaj navedenih naselja, u njima je moralo biti i stanovništva koje se bavilo poslovima vezanima uz prijevoz i smještaj putnika. Sve navedeno upućuje na suženu civilnu ulogu kasaba Cetinske krajine, zbog uvjetovanosti razvoja i podređenosti života njihovu strateškom vojnom i prometnom značaju. Drugim riječima, iako su državne mjere potaknule naseljavanje ovoga kraja i iako su pojedina mjesta u lokalnim razmjerima zauzela značajnu ulogu, njihov im je pogranični smještaj ograničavao razvojne mogućnosti. Često ratno stanje bilo je praćeno i čestim pograničnim pljačkaškim upadima, koje je kao vid zarade prakticiralo i lokalno stanovništvo.

Zato je i kulturno-obrazovna dimenzija života u tim sredinama bila dosta oskudna i uglavnom se svodila na osnovno religijsko obrazovanje u mektebima, koji su kao dio zadužbina

³⁶ Gradske četvrti namijenjene stanovanju

postojali u Hrvacama i Sinju. Civilna je komponenta baš zbog nevezanosti uz vojne uloge bila, čini se, natprosječno naglašena jedino u Hrvacama, gdje je zabilježeno i prepisivanje lijepe književnosti. Tamošnji zakladni objekti, kao i oni u Zemuniku, bili su izdržavani prihodima sa zakladnog čiftluka Tinj.³⁷

U spomenutim kasabama Cetinske krajine, prema Defteru iz 1604. svi su stanovnici bili muslimani, što u odnosu na neka druga naselja u Zagori predstavlja iznimnu vjersku monolitnost. Osim doseljavanja vojnika i službenika iz drugih krajeva, tome je doprinijela i raširena islamizacija lokalnog kršćanskog stanovništva, uslijed slabe pastoralne skrbi zbog udaljenosti preostalih samostana. Također, Hrvace su početkom 17. stoljeća sa 59 poreznih jedinica (broj kućanstava je bio i veći) službeno bile najveća kasaba promatranoga prostora. Ipak, kada se sinjskim kućanstvima doda još i vojno stanovništvo, vjerojatno je Sinj u stvarnosti, sukladno svojoj najistaknutijoj ulozi bio i najveće naselje. Njegov je strateški značaj nakon osmanskog gubitka Klisa sredinom 17. stoljeća dodatno porastao.

Pored kasaba, krajiški je krajolik bio obilježen i drugim tvrđavama poput Čačvine ili kulama koje su služile za skladištenje, boravak posada i nadzor, a bile su važne i za okolno ruralno stanovništvo. Također, u nazivu mjesta Han na Cetini prepoznatljivo je i postojanje putnih svratišta u skladu s ulogom čitavoga kraja kao prometne veze dalmatinskog priobalja i Bosne. Od drugih, ruralnih naselja veličinom se izdvajalo Dicmo.

³⁷ Kornelija JURIN STARČEVIĆ, „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 38, br. 1, 2006 (<https://hrcak.srce.hr/51816>) 113-154.

7. Morejski rat

Godine 1684. sklopljena je druga po redu Sveta liga na poticaj pape Inocenta XI. Članice Svete lige ovaj put su bile najugroženije europske zemlje koje su graničile sa Osmanskim Carstvom. Bile su to: Habsburška Monarhija, Poljsko-Litavska Unija, Rusko Carstvo i Mletačka Republika. Dio tog velikog pothvata bio je također i rat između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva koji se naziva Morejskim ratom. Bio je to sedmi po redu rat što su ga međusobno vodile ove dvije sile. Bitke tijekom rata izvodile su se od Dalmacije do Egejskog mora, ali najveći dio odigrao se na Peloponezu.

Za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.) Carstvom su vladala četiri sultana, Mehmed IV (1648. – 1687.), Sulejman II (1687. – 1691.), Ahmed II (1691. – 1695.) i Mustafa II (1695. - 1703.), dok su na čelu Republike bila 3 dužda: Marcantonio Giustiniani (1683. - 1688.), Francesco Morosini (1688. – 1694.) i Silvestro Valiero (1694. – 1700.) Iako je u Kandijskom ratu Carstvo osvojilo dosta teritorija i djelovalo kao velesila, unutarnja kriza sve se više produbljivala. Drugi čovjek u državi u pravilu je trebao biti veliki vezir, međutim, njegova ingerencija je smanjena, a time su se okoristili janjičarski age. Korupcija i nepotizam sve češće su nagrizali djelovanje uprave. Na taj način razni upravitelji i janjičari željeli su se domoći statusa i položaja. Broj janjičara, a time i tih metoda dolazaka na vlast se toliko povećao da je čak i novačenje putem danku u krvi prekinuto sredinom stoljeća. Razni upravitelji su novac koji bi potrošili da dođu na određenu dužnost, nastojali namiriti od svojih podčinjenih, te se to prenosilo do najnižih instanci povećavajući troškove i običnog stočara ili zemljoradnika. Ipak, veliki veziri iz dinastije Ćuprilića³⁸ djelomično su uspjeli poboljšati stanje uvođenjem reformi što je, uz Kandijski rat, okuražilo sultana i velikog vezira Kara Mustafa da napadnu Beč.

Mletačka Republika nije imala ništa manje problema od svog protivnika. Pad ekonomske moći poslije otkrića novih kontinenata i premještanje centra trgovine sa Sredozemlja na ocean, dodatno je ojačan gubitkom Krete koja je bila od strateškog značenja za Mlečane. Osim toga, na Levantu su sve veću ulogu posrednika imale Nizozemska, Engleska i Francuska. Tako oslabljenoj Republici bilo je u cilju održati postojeće veze s Osmanskim Carstvom i ne ugroziti svoju prisutnost na Prednjem istoku. Iako se u početku nećkala oko

³⁸ velikaška obitelj albanskog podrijetla iz koje su potekli brojni veliki veziri i visoki dužnosnici Osmanskog Carstva u 17. i 18. stoljeću.

ulaska u rat, uz obećanja ostalih saveznica da će ponovno dobiti Kretu, dio Negroponta i Cipar, Republiku je na ulazak u rat potaknulo i protuosmansko raspoloženje među Morlacima. Naime, nakon Zemuničkog ustanka Morlaci su sve češće prelazili na osmanski teritorij, a mletački časnici u tome su ih pokušali spriječiti jer nisu željeli probleme. Još kad su osmanske snage krenule na Beč, Republika se ispričavala kako je istrošena od prethodnog rata i da ju to sprječava da se priključi Svetoj ligi. Štoviše, i nakon pobjede kršćanske strane pod Bečom, zadržala je neutralnost.³⁹ Osmanski podanici sve su teže podnosili tlačenja spahija te su im pobune u Malom ratu davale dodatnu hrabrost i samouvjerenost da se mogu suprostaviti tome, naivno vjerujući da će im pod mletačkim vlastima cvjetati ruže.⁴⁰

Prvi ustanici bili su stanovnici Kotara koji su molili mletačkog providura da ih primi pod svoju upravu. Nije izostala niti papinska pomoć, papa je dao obećanje da će pomoći s naoružanjem šaljući oružje koje se nalazilo u Trstu.⁴¹ Ideju o tome da bi mogla ući u rat s Osmanskim Carstvom obeshrabrio je Mehmet-beg Duraković iz Livna došavši na granicu uvjeriti ljude da se vrate na svoja ognjišta kao i da zajedno pokušaju riješiti probleme koje ih more. Dio njih se vratio i požalio na pogranične zapovjednike, dok je drugi dio ustrajao sa željom da se oslobode turskog jarma.⁴² Učestali napadi stanovništva samo su još dodatno rasplamsali osjećaj nesigurnosti za plodove svoga rada, domove i živote. Spahije su zbog neuspjeha pod Bečom, povratka bez ratnog plijena i srozanog ugleda među pukom, pokušavali dodatno zaoštriti svoje ponašanje s nadom da će smiriti narod i povratiti izgubljeno. To je potaknulo Morlake na čelu sa Stojanom Jankovićem *da s 800 Morlaka ubije 300 nesretnika i pobjegne u Liku*.⁴³

³⁹ Josip VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko – osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split: FFST- Odsjek za povijest, 2013.,155.

⁴⁰ O tome kako se to ipak nije dogodilo i kako je mletačka nebriga dovela do toga da su stanovnici zagorske Dalmacije i dalje pljačkali turske karavane vidi u : Šime PERIČIĆ, „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 41, br. 41, 1999.

⁴¹ J.VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku*...154.

⁴² J. A.SOLDO, *Sinjska krajina u 16. i 17. stoljeću*, 14.

⁴³ J. VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku*...156.; Drago ROKSANDIĆ, „Stojan Janković u Morejskom ratu: ili o uskocima, robovima i podanicima“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, vol. 5, br. 5, 2000.

Kap koja je Mlečanim prelila čašu za ulazak u rat bilo je morlačko isticanje papinske i Leopoldove zastave u osvojenim gradovima.⁴⁴ Presvijetla Republika obnovila je *cernide* - vojne teritorijalne jedinice sastavljene od domaćih ljudi kojima je na čelu bio harambaša, i krenula sa ratnim akcijama.⁴⁵

⁴⁴ J. VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku* ... 159.

⁴⁵ *U vrijeme Drugog morejskog rata mletačka vojna organizacija za svoje teritorijalne postrojbe počinje učestalije koristiti pojam „krajina“.* Gotovo je sasvim sigurno kako ga je preuzela iz fonda lokalnog znanja, a jednako je tako vrlo izgledno kako je taj pojam imao i svoja druga, šira značenja. Makar to i nije bilo postojano pravilo, može se kazati kako tijekom 18. stoljeća mletačka administracija usporedo za istu vrstu postrojbi s područja mletačke „stare stečevine“ koristi naziv *cernide*, a za one s područja „nove i najnovije stečevine“ koristi naziv *krajine* citat: Nikola MARKULIN, „Mletačka organizacija teritorijalna organizacija vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718.“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 59, 2017., 255.

6.1. Rat u Dalmaciji

Tijekom rata, osmanske akcije provođene su uglavnom od strane lokalnih upravitelja jer Osmanskom Carstvu Dalmacija nikada nije bila važna za pohode i daljnja europska širenja prema Beču. To se jednostavno može uočiti i po politici koja se vodila u dalmatinskom zaleđu. Važno je bilo osigurati granicu europskog dijela Carstva i da u utvrđenim gradovima posada ima priliku voditi svakodnevni život. S druge strane, Mletačka Republika kao pomorska sila imala je velik interes za istočnu jadransku obalu jer je od tamo iskorištavala šume za izradu svojih brodova, ali i Jadransko more kao prostor za kretanje svoje trgovačke flote koja joj je donosila najveći prihod u državnu blagajnu.⁴⁶

U svibnju 1684. oko 5000 Livnjaka krenulo je na kliška sela. Uz blizinu sukoba, nesigurnosti i strahu Cetinjana pridonijela je osveta spahija za ratne neuspjehe. Usprkos tome, u početcima se manji broj ljudi odlučio na napuštanje svojih domova i na prelazak na mletačku stranu koja se voljela predstavljati kao zaštitnica kršćana dok su se grupni prelasci dogodili nešto kasnije. Jedan od prvih pokušaja zauzeća Sinja zbio se u listopadu 1684. Kako akciju nije predvodila mletačka vojska nego malobrojni, slabo opremljeni domaći vojnici – završila je neuspjehom i time dodatno uzdrmala povjerenje u mletačku pomoć. Još jedan neuspjeh dogodio se zbog navodnog nesporazuma kada je Pietro Valier, opći providur došao tjedan dana kasnije od dogovorenog i ovog puta nedostatno opremljen. Uz to, bosanski je paša braniteljima sinjske utvrde poslao oko 5000 vojnika koji su se smjestili u Otoku. Tada je uz pomoć dugopoljskog župnika don Ivana Filipovića između Solina i Poljica naselilo oko 200 obitelji (preko 1000 osoba). Tek je treća sreća pomogla kršćanima da osvoje Sinj 1686. godine. Novi providur Girolamo Coronaro mnogo je uspješnije organizirao opsadu tvrđave od svog prethodnika⁴⁷. Nedugo nakon osvojenja krenulo se s obnovom tvrđave. Brojni vojnici i krajišnici dobili su od mletačkih vlasti posjede ili mogućnost nabave robe bez plaćanja carine. Dio muslimanskih obitelji odselio je s novoosvojenog mletačkog teritorija na teritorij Osmanskog Carstva, dok je dio zarobljen na mletačkim galijama.⁴⁸

⁴⁶ Snježana BUZOV, „Turska uprava i organizacija vlasti te društvenogospodarski odnosi u 16.i17.stoljeću“, *Zbornik Cetinske krajine*, Sinj: Kulturno društvo“Cetinjanin“, 1989, 65-69.

⁴⁷ O tijeku rata, pothvatima, pomoći i sl. detaljima više vidi u : J. VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku... 165-192* i J. SOLDI, *Sinjska krajina... 9-32*

⁴⁸ Iako se prema Popisu 1701. u nahiji Sinj i Vrlika ne spominje velik broj zarobljenika kao što se spominje u drugim nahijama, bilo je slučajeva da su i osmanski upravitelji završavali u zarobljeništvu i kasnije poslužili kao vrijedan „materijal“ za razmjenu. Jedan od zarobljenika bio je Kanum-beg, sin Sain-age Mandića iz Sinja. J.

Poslije pregovora, sklopljen je mir 1699. godine kojim je Osmansko Carstvo izgubilo Ugarsku do Temišvara, Erdelj, zapadnu Ukrajinu i Podolje, Moreju, dio Dalmacije, Slavoniju i Hrvatsku do Une i južno od Velebita te je u Europi bilo potisnuto na Balkan i sjeverozapadno obalno područje Crnoga mora, a Mlečani su, između ostalog, dobili i područja u kontinentalnoj Dalmaciji. To područje nazvali su *novom stečevinom*, označili neobrađene površine, izradili katastar i privukli oko 100 000 ljudi kojima su dane razne povlastice.⁴⁹

VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku.* 167-169. O zarobljivanju i sudbini Mehmed-paše Atlagića vidi u: J. VRANDEČIĆ, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku.* 192. ; Fazileta HAFIZOVIĆ, „Junak ili izdajnik: sudbina Mehmed-paše Atlagića, posljednjega osmanskoga branitelja Knina i mletačkog zarobljenika“, *Povijesni prilozi*, vol. 51, br. 51, 2016

⁴⁹ J.SOLDO, *Sinjska krajina...*33-53

7. Mir i razgraničenje u Srijemskim Karlovcima

Nakon Morejskog rata uslijedilo je sklapanje mira u Srijemskim Karlovcima. Zbog nesuglasica, pregovori su trajali od studenog 1698. sve do siječnja 1699. godine. Prvo je dogovoreno da će princip raspodjele teritorija biti vođen principom *uti possidetis, ita possidetis*⁵⁰. Mletačku Republiku zastupao je Karlo Rucini, a osmansku Rami Mehmed paša. Dogovoreno je dvadeset članaka zajedničko ugovora, a Mlečani su s Osmanlijama sklopili poseban ugovor tek 7. veljače 1700. godine.⁵¹ U tekstu ugovora pisalo je da se stare utvrde trebaju obnoviti. Napomenuto je kako su nedozvoljeni prelasci s neprijateljskim namjerama, da se izbjeglice mogu slobodno vratiti i neka se ne kažnjavaju oni koji su činili loše za vrijeme rata te slični uvjeti koji bi osiguravali miran suživot pograničja i normalno funkcioniranje trgovine, prometa i gospodarstva. Mir je sklopljen na dvadeset i pet godina.⁵²

Sklapanje mira slijedio je dogovor o razgraničenju. Razgraničenje je dogovorio i proveo providur Giuseppe Govato Grimani koji je na tu dužnost izabran odlukom Senata 25. veljače 1699. godine. Mletačka Republika zadržala je ratom stečene gradove u kontinentalnoj Dalmaciji - Knin, Vrliku, Sinj, Vrgorac, Gabelu. Uz to je dobila Moreju (Peloponez) te obalni pojas u Boki kotorskoj od Herceg Novoga do Risna. Dubrovčani su zbog neposrednog graničenja s Mletačkom Republikom inzistirali na tome da se Neum prepusti Osmanlijama, što je i danas jedna od posljedica ovoga sporazuma. Dvije su se strane dogovorile neka se povuče prava linija od kninske do vrličke tvrđave pa onda do Sinja i Zadvarja, Vrgorca i Čitluka. Također je dogovoreno da ubuduće nema „nasrtanja, proširivanja ili pritisaka“ s nijedne strane. Da bi mletačke tvrđave imale dovoljno zemlje, trebalo se ispred tvrđave ostaviti za njih zemljišta od sat vremena hoda. U slučaju nemogućnosti dogovora posrednici su bili austrijski, nizozemski i engleski diplomati.⁵³

⁵⁰ Ono što je svaka od država članica Lige osvojila do tog trenutka trebalo joj je i ostati.

⁵¹ Milan KRUHEK, Augustin PAVLOVIĆ: „Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira“, *Croatia Christiana periodica*, Vol. 15 No. 28, 1991. 105-138

⁵² Ešref KOVAČEVIĆ: Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo: Svjetlost, 1973, 112., Milan KRUHEK, Augustin PAVLOVIĆ: „Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira“, *Croatia Christiana periodica*, Vol. 15 No. 28, 1991, 109.

⁵³ Ešref KOVAČEVIĆ: Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo: Svjetlost, 1973, 110.

Između dviju tvrđava Cetinske krajine – Vrlike i Sinja prostirale su se bogate i velike šume. Granica je počinjala u Ježeviću, išla je preko Vukovića (danas je to poptopljeno Peručom) Kalinić – Otišić – Maljkovo -Potravlje koje je ostalo na mletačkoj strani-Satrić – Kula – Hrvace – Lučane -Suhač. Granica je označena gromilama, na pravcu od Vrlike do Sinja bilo je postavljeno njih dvadeset sedam. Od svih točaka koje se spominju neka danas ne postoje, neka se odnose na zaseoke ili polja i kuće pojedinih obitelji čija prezimena danas nisu tamo prisutna. Ovdje sam navela mjesta koja se spominju i u ugovoru o razgraničenju i u Popisu iz 1701.

Oko Sinja granica je išla linijom Lučane – Suhač – Karakašica – Postinje – Čitluk – Jasenska – Glavice. Već je rečeno da je ovakvo razgraničenje bilo nepraktično jer je granica prelazila posred kuća i polja.⁵⁴

Od Glavica je granica išla prema Brnazama i tamo je postavljena posljednja 24 oznaka granice
gdje završava polukružna linija oko Sinja.

Sljedeći pravac vodio je od Sinja prema Zadvarju. Brnaze (kula Mandića Šain age) -Turjaci-Vučja Draga -Košute – Gardun- Čaporice – Strmendolac – Radobolj – Zadvarje. Na tom potezu bilo je postavljeno 55 gromila. ⁵⁵

Važnost proučavanja ovog razgraničenja na prvu se ne čini bitna jer je ovakvo stanje potrajalo do Požarevačkog mira, međutim novo razgraničenje koje je ostalo do danas ne razlikuje se bitno od onog utvrđenog u Srijemskim Karlovcima, samo je pomaknuto u skladu s prirodnim uvjetima.

⁵⁴ Ešref Kovačević navodi kako je imanje Karahodžića podijeljeno tako da su kuće ostale na osmanskom, a polja na mletačkom teritoriju što nije bio izniman slučaj nakon ovakvog razgraničenja. Ešref KOVAČEVIĆ: Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 129.

⁵⁵ Ešref KOVAČEVIĆ: Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo: Svjetlost, 1973., 123-134.

8. Obilježja osmanskih popisa

U Osmanskom Carstvu postojala su dva prava, jedno vjersko koje se temeljilo na šerijatu i drugo svjetovno koje je donosio sultan putem kanun-nama. Kanun-nama sandžaka za cilj je imala pokazati visinu i način skupljanja poreza na timarima, ali i zakone o posjedovanju i prenošenju zemlje s jednog vlasnika na drugog te o položaju i olakšicama raje. Kazneno-pravni zakonik se jednako primjenjivao na sve pripadnike raje, međutim razlike u plaćanju poreza između raje s olakšicama i onih s većim poreznim teretima bile su vidljive u posebnom poglavlju o porezima. Raja koja je posjedovala timar plaćala je desetinu uroda, u gotovini ili naturi, imala je radnu obvezu i morala je plaćati tržišne pristojbe.⁵⁶

Sultanov povjerenik popisivao je u svakom selu glavu obitelji i približnu veličinu zemlje, a potom bi odredio desetinu koja bi na toj zemlji trebala biti ostvarena. Porez na poljoprivrednom dobru osim u naturi, plaćao se i novcem. Kršćani su plaćali ispendžu⁵⁷, džiziju⁵⁸, kao i neke dodatne globe. Dio prihoda išao je sultanu i državnoj riznici, a dio spahijama.

Izrađivao se i tzv. sumarni popis gdje su prikazivani hasovi⁵⁹, zeameti⁶⁰ i timari.⁶¹ Zemlja koja je pripadala vladaru nazivala se mirija, dok je zemlja koja je bila u privatnom vlasništvu bila poznata kao mulk. Kako je država slabila, tako je i rastao broj privatnih posjednika. Spahija je mogao svoju zemlju ugovorno dati seljaku na korištenje, a seljak je morao unaprijed platiti zakupninu i uz to nije mogao prenamijeniti zemlju, a ako bi je ostavio neobrađenu duže od tri godine, spahija je mogao predati zemlju nekom drugom. Raji je jedan čift (60-150 dunuma) bilo dovoljno za uzdržavanje jedne obitelji i taj čift nije se mogao dijeliti. Seljak je godišnje

⁵⁶ Fehim SPAHO, „Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 12, br. 1, 21-26.

⁵⁷ Zemljarina, obično je iznosila 25 akči po kućanstvu.

⁵⁸ Porez koji su plaćali nemuslimanski podanici koji su bili sposobni ratovati, a nisu išli u rat.

⁵⁹ U osmanskoj pravnoj terminologiji zemljoposjedi koji su imali godišnje prihode više od 100 000 akči. Takvih zemljoposjeda bilo je najmanje i pripadali su sultanu, njegovim bližnjima ili nekoj vrsti vojnog plemstva – istaknutim vojnim zapovjednicima, sandžakbegovima, janjičarskimagama i sl.

⁶⁰ Manja zemljoposjedna jedinica u odnosu na has, njezini prihodi bili su između 20 000 i 100 000 akči po godini.

⁶¹ Najčešća vrsta zemljoposjeda s godišnjim prihodom od 1000 do 20 000 akči

spahiji plaćao godišnji porez od 22 akče i davao desetinu od prihoda. Za prekidanje čifta plaćala se naknada, ali kako je ona s vremenom iznosila sve manje, došlo je do česte pojave prekidanja čifta i odlazaka iz sela u grad, Pored toga, spahija je dobivao i dio globe, a drugi dio išao je sandžakbegu.

Ovisno o posjedovanju (je li držala $\frac{1}{2}$ ili 1 čift), raja je bila raslojena. Osim toga, postojali su i „bezemljaši“, seljaci koji u svom posjednu nisu imali niti $\frac{1}{2}$ čifta. Oni su bili radnici, obrađivači zemlje, a ako su bili na zemlji dulje od tri godine, postajali su raja spahije na čijoj su zemlji boravili. Najniži sloj raje bili su robovi, ratni zarobljenici ili kupljeni robovi zaposleni na posjedima.

Pripadnik raje nije ulazio u sloj spahija i nije mogao dobivati timare iako su kasnije kršćani postajali muslimani ne bi li na taj način poboljšali svoj položaj. Na društvenoj ljestvici nije bilo moguće samo uspinjanje, nego i spuštanje pa su tako i spahije mogle postati pripadnici raje ako nisu sedam godina obrađivali svoju zemlju.⁶²

⁶² Halil INALCIK, *Osmansko Carstvo klasično doba (1300.-1600.)*, Zagreb: Srednja Europa, 2002, 5-64

9. Ubiciranje u nahiji Vrlika i nahiji Sinj

Pod nahijom Vrlika (*Paško Polje*) upisano je 15 popisanih sela, ali unutar nekih popisanih jedinica navedena dva naselja, konkretno Nelaj i Breza, Gajrak i Lončar. Zato je ukupno 17 popisanih naselja u dotičnoj nahiji. Naziv nahije ne spominje se ranije, međutim, po popisanim selima uočava se da je riječ o dijelu koji se nalazi na izvoru rijeke Cetine, odnosno uz crkvu sv. Spasa (*Spaško Polje*). Tamo se nalazio i srednjovjekovni grad Vrhrika prije nego li su stanovnici zbog osmanskog prodora preselili ispod tvrđave Prozor. Nahija Vrhrika je kasnije promijenila naziv u današnji oblik Vrlika⁶³. Ubicirano je: Paško Polje⁶⁴, Nelaj⁶⁵, Breza⁶⁶,

⁶³ nahija Paško polje prvi se put spominje tek 1701. godine. Nastala je od ostatka nahije Vrlika, točnije od njezinog južnog dijela. Fazileta HAFIZOVIĆ, Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine: BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Filozofski fakultet; Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.,44. , a o povijesti župe Vrh Rika i njenom premještanju više vidi u: Ante MILOŠEVIĆ, *Vrlika: starohrvatska župa Vrh Rika*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997.

⁶⁴ sjeverni dio Sinjskog polja

⁶⁵ izvor rijeke Cetine u Civljanima Donjim

⁶⁶ jedan od zaselaka na tom području kod izvora rijeke Cetine

Cimljane⁶⁷, Kosore⁶⁸ Podosoje⁶⁹, Ježević⁷⁰, Vinalić⁷¹, Garjak⁷², Otišić⁷³ Neubicirano: Kovačevci⁷⁴, Vrkalje⁷⁵, Vukosavci/Vitač⁷⁶, Milatkovina⁷⁷, Prhovo⁷⁸, Lončar⁷⁹, Kolan/Kuljan⁸⁰

U nahiji Sinj ukupno je 46 popisanih jedinica. Ako je suditi po poredku sela, može se zaključiti da je popisivao sela idući sa sjevera prema jugu. Ubicirana sela su: Malkovo⁸¹,

⁶⁷Cimljane

⁶⁸ 3km sjeverno od Vrlike

⁶⁹ 2km južno od Vrlike

⁷⁰ 4km istočno od Vrlike

⁷¹ danas naselje u sklopu Vrlike

⁷² na sjeverozapadnoj obali Peručkog jezera

⁷³ jugozapadno od Peručkog jezera

⁷⁴ pretpostavlja se da se nalazilo istočno od Vrlike i Sinja jer piše da je na strani prema Livnu.

⁷⁵ vjerojatno selo Ovrlje, jugoistočno od Sinja

⁷⁶ zbog velikog broja mlinova koji se spominju u izvoru, Hafizović smatra da se selo nalazilo negdje na prostoru današnjeg Peručkog jezera

⁷⁷ ranije je selo upisano sa selom Stražine koje je danas dio Podosoje tako da se pretpostavlja da se tamo nalazila i Milatkovina

⁷⁸ postoje dvije teorije oko ubiciranja ovog sela: Prva je da se nalazilo na starom mjestu manastira Dragović, dakle tamo gdje je danas Peručko jezero, a druga teorija jest da bi mogla biti riječ o Provu, selu jugoistočno od Sinja. Naime, kako je česta pojava izostavljanje slova „h“ na tom govornom području, a i redosljed popisivanja odgovara redosljedu sela, sklonija sam drugoj teoriji.

⁷⁹ vjerojatno zaselak Garjaka

⁸⁰ selo Koljane, 8km istočno od Vrlike

⁸¹ Maljkovo, u općini Hrvace

Potravica⁸², Satrić⁸³, Lučane⁸⁴, Suhač⁸⁵, Jasensko⁸⁶, Glavice⁸⁷, Sutina⁸⁸, Sičane⁸⁹, Turjaci⁹⁰, Košute⁹¹, Dragović sa Dabrama⁹², Bitelić⁹³, Gljev⁹⁴, Gala⁹⁵, Otok⁹⁶, Ovrlje⁹⁷, Živinić⁹⁸,

⁸² Potravlje, takođeru općini Hrvace, južnije od Maljkova

⁸³ južno od Potravlja

⁸⁴ danas u sastavu grada Sinja, sjeverozapadno od centra grada

⁸⁵ u gradu Sinju, sjeverno od centra

⁸⁶ sjeveroistočno od Sinja

⁸⁷ velik dio Sinjskog polja nalazi se u Glavicama, imaju oko 4000 stanovnika, ali nisu zasebna općina nego se nalaze u sklopu grada Sinja

⁸⁸ u sastavu Muća, zapadno od Sinja

⁸⁹ u općini Dicmo, jugozapadno od Sinja

⁹⁰ 4km južno od grada Sinja

⁹¹ u sastavu Trilja

⁹² naselje u Hrvacama, na obali Perućkog jezera

⁹³ sjeverno od Rumina (selo se nalazi u općini Hrvace, a istoimena rijeka jedna od najvećih pritoka Cetine), na južnim obroncima Dinare

⁹⁴ u sastavu Sinja, nalazi se na zaravni iznad Sinjskog polja, na obroncima planine Kamešnice

⁹⁵ u sastavu općine Otok

⁹⁶ na srednjem toku Cetine, otprilike u sredini Cetinske krajine

⁹⁷ u sastavu Otoka. Ispod naselja protječe potok Ovrlja koja na krajnjem jugu s desne strane utječe u rijeku Rudu.

⁹⁸ južno od Otoka

Udovičić⁹⁹, Rude¹⁰⁰, Krivodol¹⁰¹, Rože¹⁰², Vrabač¹⁰³, Grab¹⁰⁴, Jabuka¹⁰⁵, Vedrine¹⁰⁶, Strmendolac¹⁰⁷. Ubicirana su i 2 čifluka: Čifluk uzvišenog Ali-paše¹⁰⁸ i Čifluk Bajagića¹⁰⁹. Neubicirana sela ili sela čija se točna lokacija samo pretpostavlja su: Miševica, Gorica, Planica/Blatnica, Srćen, Vučja Draga, Brodarić, Babe, Kršan, Kosinica, Bakoć, Gavečka?/Gaočka?, Radoda?, Harsovice? i Zadolje.

Za razliku od deftera 1604. gdje se negdje spominju nazivi sela, a negdje posjedi određenih osoba, u Popisu 1701. javljaju se nazivi sela zbog čega je otežan posao usporedbe dvaju izvora, ali istraživaču pomaže ubicirati lokalitet. Neki od naziva ne mogu se pronaći na karti, međutim, u nekim slučajevima je vjerojatno moguć njihov pronalazak na terenu jer je riječ o zaseocima, ali takvo, terensko istraživanje, za ovaj rad nije moguće.

⁹⁹ jugoistočno od Otoka

¹⁰⁰ istočno od Otoka

¹⁰¹ prema bosanskohercegovačkoj granici, zaselak u Cetinskoj krajini. Istoimeno mjesto postoji i u susjednoj Imotskoj krajini

¹⁰² najistočnije popisano selo u Cetinskoj krajini, prema Voštanama

¹⁰³ u sastavu Trilja

¹⁰⁴ na rubu Sinjskog polja, sjeverno od Trilja

¹⁰⁵ prema Čačvini

¹⁰⁶ između Trilja i Jabuke

¹⁰⁷ na krškoj zaravni, 4km jugoistočno od Trilja

¹⁰⁸ na rubu Hrvatačkog polja, danas selo Čitluk (sinjski)

¹⁰⁹ selo Bajagić, graniči s Čitlukom, na sjeveroistočnom rubu Hrvatačkog polja

10. Cetinska krajina u popisu 1701. godine

10.1. Zemlja

Raspored sela na mletačkom i osmanskome teritoriju bio je vrlo sličan. Vojna granica u Habsburškoj Monarhiji zbog svojih prirodno-geografskih obilježja imala je zbijenija sela tj. udaljenost od jednog do drugog nije bila toliko velika kao na području mletačke, odnosno osmanske vojne granice gdje su sela bila rastrkanija i udaljenija. Razlog tome je teren koji je onda uvjetovao i bavljenje stočarstvom, velik broj pašnjaka kao i nepravilne zemljišne čestice. Zbog toga je Morlak lakše sačuvao svoje običaje i zakone nego što li je to mogao učiniti Vlah koji je prinuđen da se bavi ratarstvom na pravilno ograničenoj zemlji i poštuje stroge vojnokrajiške uredbe.¹¹⁰

Od osmanske kulturne baštine danas se doima kako je ostalo jako malo ili nimalo toga, međutim, dobar dio onoga što je postojao se ili prenamijenio ili postoje ostatci koji su uklopljeni u današnje izgledе naselja. Dakako, nemali je broj i razrušenih i uništenih objekata o čijem postojanju saznajemo iz pisanih izvora, usmene predaje, ali i naziva pojedinih naselja ili njegovih dijelova poput Kule, Čitluka, Šarampova, Hana i sl.¹¹¹

Da bi se shvatilo zbog čega su osmanske vlasti na nekom području izgradile određeni objekt, potrebno je utvrditi važnost tog područja za Carstvo. Nakon osvajanja, Osmanlije su novoosvojeni prostor zatekle prilično opustošen pa su za cilj imale povratiti odbjegli stanovništvo ili privući novo, a to nisu radili tako što bi sagradili neku novu utvrdu pa unutar nje izgradili različite kulturne, obrazovne i vjerske sadržaje kako bi privukle stanovništvo da se (ponovno) naseli. Takvi pothvati bi propali jer, kao i danas, nije dovoljno izgraditi luksuzne

¹¹⁰ Marko ŠARIĆ, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 6, br. 1, 2010, Marko ŠARIĆ, „Ekohistorijski osvrt na planine i morlački svijet“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007

¹¹¹ istraživanju ove teme uvelike je pridonijela profesorica Kornelija Jurin Starčević. Vidi više u: Kornelija JURIN STARČEVIĆ, *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću*, doktorska disertacija, Zagreb 2012.; Kornelija JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Zemunik i spoznaje iz osmanskih poreznih i vojnih popisa te narativnih vrela“, *Zemunik u prostoru i vremenu*, (ur. Faričić, Josip, Dundović, Zdenko), Zadar: Sveučilište u Zadru [etc.], 2016; Kornelija JURIN STARČEVIĆ, „Zemlja, seljaštvo i agrikultura u razdoblju osmanske vlasti“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007; Kornelija JURIN STARČEVIĆ, „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 38, br. 1, 2006

stanove koji će činiti grad u malom i čekati da svi pohrle u njega, nego je važno da gradske i državne vlasti povlasticama koje ipak imaju veći utjecaj na svakodnevni život, privuku stanovništvo na dolazak u grad ili državu gdje se ti stanovi nalaze. To se znalo i u Istanbulu u 16. stoljeću, ako ne i ranije. Stoga su vlasti katolicima na ovom području 1463. milodraškom adhnamom osigurali da slobodno ispovijedaju svoju vjeru, dok je pravoslavcima u Osmanskom Carstvu već 1453. godine Mehmed II. Osvajač, nakon investiture patrijarha Genadija Skolarisa, putem berata pravno utvrđena vjerska sloboda. Osim što su im formalno obećali sigurnost, vlasti su pojedincima koji su im bili spremni pomoći u vojničkoj službi kada to bude potrebno, dali pravo da imaju i svoje običajno pravo ukoliko se ono ne kosi sa državnim.¹¹² Pored toga, za uzdržavanje su dobili posjede na korištenje i isprva im niti porezne obveze i nameti nisu bili veliki, čak štoviše, bili su i manji nego na mletačkoj strani.¹¹³ Sve to, nije privuklo velik broj povratnika ili stanovnika koji u ovim krajevima nisu bili po službenoj dužnosti. Vjerojatno je razlog tomu što su se već smjestili na nekom drugom području i tamo si osigurali životne uvjete (odnosi se na one koji su izbjegli nakon osvajanja), ili nisu imali potrebu hrliti u krajeve koje je po blagostanju podjednako onom u kojem žive, a po sigurnosti mnogo rizičnije s obzirom na to da se nalazilo u blizini Drugog - Mletačke Republike koja je i u miru bila „neprijatelj koji spava“.

Imajući, dakle, na umu činjenicu da je ovo pogranični prostor koji nije bio velik, odnosno, nije postojala „ničija zemlja“ kao s Habsburškom Monarhijom zbog uskog pojasa i malenog broja obradivih površina, glavni motiv prilikom izgradnje fotifikacijskih objekata bila je sigurnost. Zbog toga su neke od ranije postojećih utvrda zapuštene, dok su neke novosagrađene – ovisno o tome jesu li se nalazile na strateški važnom pravcu. Uz karavanske putove kojima je tekla trgovina iz Bosne i Hercegovine, ali i Zagore u primorske gradove, građeni su hanovi – prenoćišta putnika. Hanovi su se nalazili u Brodariću i Bakoću, na putu koji je vodio prema splitskoj skeli. Godine 1701. oba su evidentirana kao razrušena. Osim utvrđenja o kojima je

¹¹² O ovoj temi istraživala sam i pisala u: Matea PRANJIĆ: „Konstituiranje konfesionalne slike Bosne u prva dva stoljeća osmanske vladavine“, *Zbornik radova Društva studenata povijesti Ivan Lučić- Lucius*, god XIV., sv.21., Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2016. 113-129

¹¹³ Drago ROKSANDIĆ, „Dalmatinska zagora u ranom novom vijeku: pitanja za raspravu“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 189.

bilo malo riječi u poglavlju *Sinj, Vrlika i Hrvace u osmanskome periodu*, a koja se mogu vidjeti na *Karta osmanske baštine u Dalmatinskoj zagori između 16. i 18. stoljeća*¹¹⁴, zaštitu hanova, rezidencijalnih kula, skela, mostova i prijelaza pružali su šarampovi. Šarampovi su bila jednostavna utvrđenja od drvenih ograda opasana nasipom, a u Popisu se spominju u Otoku, Grabu, Glavicama, Satriću, Koljanama, i Jabuci. Posljednja dva su nakon Morejskog rata, točnije u trenutku popisivanja, razrušena.

Kako je Popis stanja napravljen vjerojatno u odnosu na neki raniji popis koji nam nije dostupan, svi popisani objekti neovisno o tome jesu li razrušeni ili u dobrom stanju uneseni su na kartu „Stanje prije rata“, dok se na karti „Stanje nakon rata“ nalaze samo oni objekti koji su navedeni kao očuvani i u upotrebi. Dakako, ne može se sa sigurnošću tvrditi je li uzrok takvog stanja baš sam rat tj. uništenje objekta od strane neprijatelja, možda se radi o mijenjanju strategije i zapuštanju objekata od strane vlasti ili strane pojedinca, ali pitanje je bi li i do toga došlo da nije izbio rat. Bi li pojedinac imao potrebu zanemariti mlin koji je posjedovao, možda i napustiti područje da su ljudi ostali na svojim ognjištima i proizvodili žitarice koje je trebalo usitniti? Stoga ovo stanje nakon rata navodim pod tim naslovom i vjerujem da je velik dio toga uništen, što izravno, što neizravno, zbog ratnih prilika koje su prethodile Popisu.

10.1.1. Zemlja u nahiji Paško Polje

U cijelosti je u sastavu Osmanskog Carstva ostalo 8 (47%) popisanih jedinica (Paško Polje, Kovačevci, Ovrlje, Ježević, Vukasovci, Milatkovina, Prhovo, Koljane). Od ostalih 7 (53%), u Osmanskom je Carstvu ostala polovica Kosora i Podosoja te petina Civljana. Za Vinalić, Nelaj i Brezu, Gajrak i Lončar te Otišić nije navedeno u kojem su omjeru podijeljena, nego je opisno navedeno, za Vinalić, da su „otprilike tri baštine ostale na venecijanskoj strani“, a sve ostalo u Osmanskoj Državi; za Nelaj i Brezu da je „otprilike jedna baština od ispasišta ostala s druge strane linije razgraničenja“; za Gajrak i Lončar da su osim „otprilike dvije baštine sva ostala zemlja i livade i ispasišta ostali u Osmanskoj Državi“, a za Otišić da su „kuće ostale Veneciji, a svi ostali pašnjaci i zemljište u Osmanskom Carstvu“.

¹¹⁴ Kartu su izradili Kornelija JURIN STARČEVIĆ i Marko ŠARIĆ: *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 188.

U nahiji su kao isključivo eškindžijski timari navedena sela Civljane, Kosore, Breza, Ježević, Vukasovci te Garjak i Lončar. Eškindžijski timari su i dio Paškog Polja, Kovačevaca, Ovrlja, Milatkovine (u kojem je bio još i jedan čifluk) i Prhova (uz dva čifluka). Koljane je bio gedik-timar mustahfiza Sinja, kao i dijelovi Paškog Polja i Kovačevaca, a dio Ovrlja pripadao je mustahfizima Vrlike. U Nelaju su bila dva gedik timara mustahfiza Vrlike. I Podosoje je bilo gedik timar mustahfiza Vrlike, s time da su se u njemu nalazila i dva čifluka. Vinalić je također bio gedik timar mustahfiza Vrlike, a u njemu je bio i jedan čifluk. Otišić je bio eškindžijski zeamet.

Eškindžijski timari nalazili su se u ukupno 11, tj. 73,3% popisanih jedinica, gedik timari mustahfiza u njih osam (53,3%), čifluci u četiri (26,7%), a eškindžijski zeamet tek u jednoj. Relativno najviše bilo je jedinica u kojima su se nalazili samo eškindžijski timari (njih pet, tj. 33,3%), zatim kombinacija eškindžijskih timara i gedik timara mustahfiza (četiri, tj. 26,7%). Slijedile su kombinacije eškindžijskog timara i čifluka (dva, tj. 13,3%) te gedik timara i čifluka, s istim udjelom.¹¹⁵

Tablica 1.1.: Sela po vrsti statusa¹¹⁶

Selo	eškindžijski zeamet	eškindžijski timar	Čifluk	gedik timar mustahfiza – Sinja (S)/Vrlike (V)
Paško Polje		1		1 S
Kovačevci		1		1 S
Ovrlje		1		1 V

¹¹⁵ Vidi tablicu 1.1.

¹¹⁶ Fazileta HAFIZOVIĆ, Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine: BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Filozofski fakultet; Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.,44-59.

Nelaj/ Breza		1		2 V
Civljane		1		
Kosore		1		
Podosoje			2	1 V
Ježević		1		
Vinalić			1	1 V
Vukasovci		1		
Milatkovina		1	1	
Prhovo		1	2	
Gajrak Lončar		1		
Koljane				1 S
Otišić	1			
Ukupno	1	11	6	8 (5 V/3 S)

Na području nahije Paško Polje u trenutku popisivanja nalazile su se dvije crkve. U Paškom Polju ruševna crkva Svetog Spasa, a u Prhovu crkva koja je „u ispravnom stanju“ (prema F. Hafizović radi se o manastiru Dragović). Ni u jednom selu nije bilo džamije. Od ostalih objekata, u Kosorama se nalazila ruševna kula. Od „infrastrukture“, ubilježen je veliki kameni most i šarampov u selu Koljane.

10.1.2. Zemlja u nahiji Sinj

Od ukupno 46 jedinica sinjske nahije, u sastavu Osmanskog Carstva ukupno je ostala 31 (67%), a njih 15 (33%) podijeljeno je, u većoj ili manjoj mjeri između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Od podijeljenih, Srćene su u sastavu OC ostale svojom četvrtinom, Malkova i Satrić trećinom, Potravnica, Suhača i Brodarić polovicom, a od Glavice su ostale dvije trećine. Za ostala sela nije naveden omjer, nego opis. Tako je od Žirnice (Gornjih Hrvaca) sve osim jedne „visoravni“ pripalo OC-u, a od Donjih Hrvaca sve osim „manjih ispasišta sa šumom“. Iz Lučana je Osmanlijama pripalo 15 njiva, iz Sutine dvije njive i livade, iz Turjaka „livade koje se kose, te brdašce sa trskom sve do rijeke Cetine“, iz Vučje Drage četvrtina livada, dok su „selišta i zemlja sela ostala Veneciji“. Iz Košuta je u Osmanskom Carstvu ostalo 5 njiva i „izvjesna količina livada“, iz Baba 13 njiva, padina *Gardun Bayiri* i livade od granice do Cetine.

Prema vrsti posjeda, najviše je bilo sela u kojima su bili gedik timari mustahfiza Sinja, njih 23. Najviše gedik timara - sedam, popisano je u Donjim Hrvacama. Ukupno je u sinjskoj nahiji bilo 29 gedik timara mustahfiza, od kojih su tri navedena kao nekadašnja. Eškindžijskih zeameta zabilježeno je 18, u isto toliko popisnih jedinica. Čifluka je također u sinjskoj nahiji bilo 18, ali raspoređenih u 13 popisnih jedinica. Eškindžijskih timara bilo je u osam naselja, u svakome od njih po jedan. Zabilježen je još i jedan bivši gedik timar dizdara Sinja.

U 12 popisnih jedinica nalazili su se samo eškindžijski zeameti, u 10 samo gedik timari mustahfiza, a u 5 samo eškindžijski timari. U 9 sela su bili i čifluci i gedik timari mustahfiza. U tri su se sela nalazili i eškindžijski zeamet i gedik timar mustahfiza. U po dva su bile kombinacije eškindžijskog zeameta i čifluka te eškindžijskog timara i čifluka. U jednome selu nalazili su se eškindžijski zeamet i eškindžijski timar.

Na području sinjske nahije, u Donjim Hrvacama nalazila se vakufska džamija, koja je bila u ruševnom stanju. U Gornjim Hrvacama nalazio se vakuf Ferhad-paše Sokolovića te tri „kućna placa“ za imama, hatiba i mujezina. Crkva, i to ispravna, nalazila se u Brodariću, a u Grabu je naveden manastir koji je „pust“.

Kule su se nalazile u 25 naselja. Ruševne ili puste kule bile su u Malkovu, Kosinici, Gavečkoj, Hovrlju i Čermanu dolu, svugdje po jedna. Ostalih 49 bilo je ispravno, mada su sve osim nove u Miševici, upisane kao „stare“. Najviše, 12, bilo ih je u Glavicama. Osam kula bilo

je u Donjim Hrvacama. Sve su bile ispravne, ali su dvije „upražnjene“. Po jedna stara, ispravna kula nalazila se u Gornjim Hrvacama, Gorici, Jasenskoj, Srćenama, Brodariću, Kosinici, Bakoću, Živiniću, Vrabču, Jabuci i Vedrinama. Po dvije su bile u Tretereviću, Obrovcu, Gali, i Bajagiću a po tri u Čifluku Ali-paše, Gljevi i Rudama.

U Kosinici se nalazio veliki most na Cetini i kula za njegovu zaštitu, a u blizini, u susjednom Bakoću i han, doduše, ruševan u trenutku popisa. Han, također ruševan, bio je i u Brodariću uz skelu Trilj na Cetini, jedinu u nahiji. Šarampovi u Satriću, Grabu i Jabuci bili su ruševni, a onaj u Otoku bio je u funkciji.¹¹⁷

Tablica 1.2.: Zemlja u nahiji Sinj¹¹⁸

Selo	eškindžijski zeamet	eškindžijski timar	Čifluk	gedik timar mustahfiza Sinja/b- bivši	gedik timar dizdara Sinja
Malkova (ostatak)				1	
Potravnica (ostatak)	1				
Satrić (ostatak)	1				
Gornje Hrvace (Žirnica)				1	

¹¹⁷ Vidi tablicu 1.2.

¹¹⁸ Fazileta HAFIZOVIĆ, Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine: BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Filozofski fakultet; Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.,44. , a o povijesti župe Vrh Rika i njenom premještaju više vidi u: Ante MILOŠEVIĆ, *Vrlika: starohrvatska župa Vrh Rika*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997., 59-106.

Donje Hrvace			2	7	
Lučane (ostatak)	1			1	
Miševica				1	
Gorica			1	1	
Čifluk			1	1	
Suhača, Podstina					1b
Planica				1	
Jasenska, Blaževina	1 (Blaževina)		1 (Jasenska) 1 (Blaževina)	1 (Jasenska)	
Treterević	1		1		
Glavice (ostatak)			1	1	
Sutina (ostatak)				1	
Srćene (ostatak)				1	
Turjaci (ostatak)	1				
Vučja Draga (ostatak)				1	
Košute (ostatak)		1			
Brodarić	1				
Babe (ostatak)		1			
Dragović, Dabre	1			1	

Bitelić	1				
Kršan	1			1	
Čifluk Bajagića			1	2	
Obrovac			2	1	
Kosinica					
Bakoć		1	1		
Gavečka			1	1	
Gljev	1				
Gala			2	1b	
Otoka	1	1			
Hovrlje	1				
Živinić, Jeleštica			2		
Udovičić				1b	
Rude		1			
Krivodol	1				
Radoda		1	1		
Ruže		1			
Harsevice				1b	
Vrabač		1			
Zadolje				1	

Grab	1				
Jabuka	1				
Vedrine	1				
Čerman-dol	1				
Ukupno	18	8	18	26 + 3b	1b

10.2. Posjednici

Popis iz 1701. godine sadrži brojne podatke o posjednicima o kojima jedino možemo govoriti kada se radi o ljudskim stradanjima jer ne postoji izvor koji bi omogućio određivanje stvarnog broja stradalih, prognanih i izbjeglih nakon Velikog rata s obzirom na to da njihova imena nisu upisana u porezni popis. Drugim riječima, na umu svakako treba imati činjenicu da je točan broj žitelja u ranijim periodima, kada su se popisi stanovništva provodili uglavnom samo zbog poreznih opterećenja i kada u njih nisu ulazili podatci o ženama i djeci, teško utvrditi. Spominju se pojedinačni posjednici i informacije o njihovoj sudbini, ukoliko nisu prisutni. U tablici koja je izrađena za analizu upisani su sljedeći podatci: broj prisutnih posjednika, broj umrlih posjednika, koliko je osoba koje u slučaju nečije smrti, odnosno odsutnosti, potražuju posjed te kojeg su spola te osobe. Za neprisutne posjednike piše kako se nalaze na neprijateljskom teritoriju ili ako se nalaze na teritoriju Osmanskog Carstva, onda se uglavnom spominje grad u koji su otišli. Posjednici su podijeljeni na stare posjednike i raju te je tako izračunato koliko je kojih. Također, zbog cjelovitijeg prikaza spomenut ću osobe uz čija se imena nalaze određene titule ili zanimanja.

Iako su tvrđave i svojevrsni gradski tipovi naselja bili mjesta gdje se zarađivalo uz pomoć trgovine i obrta, niti okolna sela nisu bila lišena zanatlija i učenih ljudi. O tome svjedoči spomen 15 osoba u nahiji Vrlika uz koje se nalazi titula age ili gospođe. Isti toliki broj je i osoba

sa statusom *zimmija*, a od njih 15 prisutan je samo 1¹¹⁹, 5 ih je na neprijateljskom teritoriju¹²⁰, 1 je otišao drugdje na teritorij Osmanskog Carstva, ali se ne navodi gdje¹²¹, dok je najviše onih koji su umrli – 8.¹²² Uz njih, spominje se 6 spahija, 3 ih je umrlo¹²³, 3 ih je prisutno¹²⁴. Knezovi¹²⁵ se spominju 2 u Prhovu, 1 u Ovrlljama. Od njih je umro jedan u Prhovu. Umrli su i krojač iz Vukosavaca, derviš iz Gajraka i hodža iz Koljana, dok je drugi hodža koji se spominje iz Podosoja otišao u Travnik. U Paškom Polju prisutan je ostao i čato.¹²⁶ U sinjskoj nahiji stanje je sljedeće: u Obrovcu je prisutan kliški alajbeg¹²⁷ Ahmed. Popisano je 15 spahija, 8 ih je umrlo. Knezovi se spominju 5 puta, u Satriću Ivanča koji je otišao na neprijateljski teritorij, umrli su Matijaš iz Otoka i Radoje iz Radode, a prisutni su Tomaš iz Otoka i Radoje Kozlica iz Jabuke. Titulu age nosilo je njih 15. Također su zabilježeni buljubaša, krojač¹²⁸, pisar¹²⁹,

¹¹⁹ On se nalazi u Ovrlljama.

¹²⁰ Po jedan iz Milatkovine, Kovačevaca i Prhova i dva iz Otišića.

¹²¹ Iz Prhova.

¹²² Po tri iz Kovačevaca i Vukosavaca, dvojica iz Ovrllja

¹²³ Jedan iz Paškog Polja, dvoje iz Prhova

¹²⁴ Iz Nelaja.

¹²⁵ Vlaške starješine.

¹²⁶ Radilo se o bilježniku, pisaru koji je imao visok ugled u društvu, tek kasnije ovaj termin dobiva negativnu konotaciju.

¹²⁷ Zapovjednik spahija.

¹²⁸ U Jabuci se spominje *terzi* Osman.

¹²⁹ Mehdi iz Vrabača.

kožar¹³⁰, kovač¹³¹, halif¹³². U Lučanama je zabilježen hodža¹³³ Mehmed, a u Dragoviću pop Mihovil uz zabilješku da je sada prisutan u Prhovu.¹³⁴

10.2.1. Nahija Paško Polje (Vrlika)

Stari posjednici

Prema Popisu u nahiji Vrlika nalazilo se 90 starih posjednika. Od tih 90, najveći broj popisanih starih posjednika bio je u Prhovu, njih 13 (14%), međutim prisutnih je sada 7 (8%), a umrlih 5 (6%). Najveći broj umrlih je u Vukasovcima gdje je umrlo svih 7 (8%) starih posjednika. Najmanje umrlih je u Civljanima gdje nije umro niti jedan stari posjednik.

Na neprijateljski teritorij otišlo ih je najviše iz Milatkovine i Kovačevaca – 1 osoba od 4 popisane. Ne spominje se jesu li odvedeni na galiju kako to stoji kraj pojedinih imena u drugim nahijama ili što se s njima dogodilo, već samo stoji kako su „na neprijateljskom teritoriju“.

Najveći broj onih koji su otišli negdje drugdje na teritorij Osmanskog Carstva iz popisanih sela jest u Civljanima, čak 5 od 6 popisanih. Dvoje ih ima status *zimmija*. Ukupan broj popisanih *zimmija* na prostoru nahije je 15 (17%), od toga ih je samo 2 (13%) iz redova raje i to u Otišiću odakle su obojica izbjegla na neprijateljski teritorij. Najveći broj starih posjednika s tim statusom je u Kovačevcima, njih 4, što je 100% popisanih u selu, a 27% od ukupnog broja *zimmija* u nahiji. Ukupno je u nahiji 8 (53%) *zimmija* umrlo, 4 (27%) ih je na neprijateljskom teritoriju, a 3 (20%) je prisutno.

Najviše starih posjednika otišlo je u Istanbul, njih troje. Po dvoje ih je otišlo u Livno i Travnik, a po jedna osoba u Zvornik, Jajce, Uskoplje, Sarajevo i Šujicu. Uz njih, još je 6 na drugom mjestu unutar Carstva, ali se ne spominju mjesta na koja su posjednici otišli.

¹³⁰ Samardžija Božo iz Živinića.

¹³¹ Čak dvojica spominju se u Ovrļama.

¹³² Mehmed iz Gale. Titula u ovom slučaju vjerojatno ne označava kalifa nego možda nekog vjerskog vođu na lokalnoj razini.

¹³³ Titula označava ne samo vjerskog vođu, već i učitelja/predavača u vjerskim školama.

¹³⁴ Fazileta Hafizović upozorava na više takvih istoimenih sela. Vjerojatno je da se radi o selu u nahiji Paško Polje ili nahiji Saromiše, danas područje Livna.

Posjede umrlih nerijetko potražuje i netko drugi, takvih primjera je 22 (24%). Gledano po spolu, 14 (63%) je potražiteljica posjeda. Najviše potražuju kćeri (11). Muških potražitelja je 8(37%), od toga se 4 navode kao sinovi starih posjednika. Bilo je također i nekoliko supružnika ili osoba koje nisu u srodstvu sa starim posjednikom, a potražuju posjed - to su uglavnom izolirani slučajevi u ovoj nahiji.

U Paškom Polju je najviše ženskih potražiteljica posjeda. Potražitelji muškog spola najbrojniji su u Koljanama gdje se spominje čak četvorica njih od 5 popisanih.¹³⁵

Tablica 2.1.: Stari posjednici u nahiji Paško Polje

Selo	Prisutnih	Umrlih	Na neprijateljskom teritoriju	Na teritoriju Osmanskog Carstva	Potražuju posjed – žensko	Potražuju posjed - muško
Civljane	1	0	0	5	0	0
Garjak i Lončar	0	4	0		1	0
Ježević	0	2	0		0	0
Koljane	2	3	0	1	1	4
Kosore	2		0		1	0
Kovačevci	0	3	1	1	0	0
Milatkovina	1	2	1	1	1	1
Nelaj/Breza	0	5	0		2	0

¹³⁵ za zorniji prikaz stanja popisanih starih posjednika u nahiji Paško Polje (Vrlika) vidi tablicu 1.1.

Otišić	0		0		0	0
Ovrlje	1	5	0	1	1	0
Paško Polje	3	2	0	1	2	0
Podosoje	4	2	0	3	1	1
Prhovo	7	5	1	3	1	1
Vinalić	2	2	0		1	0
Vukasovci	0	7	1	2	2	1
Ukupno	26	42	4	18	14	8

Raja

Ukupan broj popisane raje u nahiji je 53. Prema popisu niti jedan pripadnik raje nije umro niti otišao na teritorij Osmanskog Carstva, osim dvojice izbjeglih *zimmija* u Otišiću. Ne spominje se odredište, ali vrlo je vjerojatno da su prešli na mletačku stranu.¹³⁶

Tablica 2.2 Raja u nahiji Paško Polje

Selo	Prisutni	Na neprijateljskom teritoriju
Civljane	0	0
Garjak i Lončar	0	0

¹³⁶ Vidi tablicu 2.2.

Ježević	0	0
Koljane	9	0
Kosore	0	0
Kovačevci	0	0
Milatkovina	8	0
Nelaj/Breza	3	0
Otišić	0	2
Ovrlje	0	0
Paško Polje	0	0
Podosoje	0	0
Prhovo	23	0
Vinalić	1	0
Vukasovci	0	0
Ukupno	53	2

Kada se zbroje pripadnici starih posjednika i raje, popisanih osoba na području nahije bilo je 143. Stari posjednici činili su prije rata, dakle, 63%, a raja 37% posjednika na prostoru nahije. Vrlika. Ukupan broj prisutnih je 71 (50%), a umrlih 42 (29%). Na neprijateljski teritorij otišlo je njih 12 (8%), a negdje drugdje na teritorij Osmanskog Carstva 18 (13%).

10.2.2. Nahija Sinj

Stari posjednici

U nahiji Sinj broj popisanih starih posjednika iznosio je 360. Najviše ih je bilo u Donjim Hrvacama, 35 (10%) , od toga je sad prisutno 13.

Najveći broj umrlih je također u Donjim Hrvacama gdje je umrlo 22 (15%). Najmanje umrlih je u Otoku gdje je umrla 1 osoba, a 19 ih je prisutno.

Na neprijateljski teritorij najviše ljudi otišlo je iz Bitelića 13 (29%) .

Na drugom teritoriju, ali unutar Osmanskog Carstva utočište je pronašlo 32 ljudi. Po troje starih posjednika otišlo je u Anadoliju, Uskoplje i Travnik, po dvoje u Rumeliju i Livno, a po jedan stari posjednik otišao je u Solun, Egipat, Temišvar, Mostar, Zenicu, Glamoč, Kladanj i Jelišnicu. Za ostalih 11 nije zabilježeno kamo su otišli.

Ukupan broj popisanih *zimmija* koji su bili stari posjednici na prostoru nahije je 22 (29%) Najviše ih je bilo u Vedrinama, njih 5 od 17.

Posjede umrlih potražuje 13 ženskih, 30 muških osoba. Zanimljivo je da je to ukupan broj potražitelja u nahiji i da nijedan pripadnik raje ne potražuje posjed.¹³⁷

Tablica 2.3.: Stari posjednici u nahiji Sinj

Selo	Prisutnih	Umrlih	Na neprijateljskom teritoriju	Na teritoriju Osmanskog Carstva	Potražuju posjed – žensko	Potražuju u posjed - muško
Babe (ostatak)	5	0	0	0	0	0
Bajagić	2	0	0	0	0	0
Bakoć	1	4	0	0	0	0

¹³⁷Vidi tablicu 2.3.

Bitelić	2	18	13	5	0	0
Brodarić	2	3	3	0	0	0
Čerman-dol	4	6	2	1	0	0
Čitluk						
Donje Hrvace	13	22	0	3	6	8
Dragović	0	1	9	3	0	0
Gala	1	4	0	0	0	0
Gavečka/Gaočka	1					
Glavice (ostatak)	4	15	0	3	3	12
Gljev	8	3	2	0	0	0
Gorica/Strmićev čifluk						
Grab	2	1	0	1		
Harsevice/Harso vice	0	2	1	0	0	0
Hovrlje	2	8	0	0	0	0
Jabuka	6	6	0	0	0	4
Jasenska s Blaževinom	4	2	0	0	0	0
Kosinica	1	5	1	2	0	0
Košute (ostatak)	4	4	0	1	0	0

Krivodol	1	1	1	1	0	0
Kršan	1	4	3	0	0	0
Lučane (ostatak)	2	2	0	1	0	0
Malkovo (ostatak)	1	1	0	1	1	0
Miševica	1	2	0	1	1	0
Obrovac	2	0	0	0	0	0
Otok	20	1	0	0	0	0
Planica/Blatnica	1	2	0	0	0	0
Potravnica (ostatak)	2	0	0	0	0	0
Radoda	1	2	0	0	0	0
Rude	2	0	1	2	0	0
Ruže	2	1	3	0	0	0
Satrić (ostatak)	0	0	3	0	0	0
Srćene/Srđena (ostatak)	2	3	0	2	2	0
Suhača	5	2	0	2	1	2
Sutine/Hotine (ostatak)	5	2	0	0	0	0
Treterević						

Turjaci (ostatak)	5	0	0	0	0	0
Udovičić	3	4	0	0	0	4
Vedrine	9	4	0	3	0	0
Vrabačy	3	5	0	0	0	0
Vučje Drage (ostatak)	3	2	0	0	0	0
Zadolje						
Žirnica/G. Hrvace	8	0	0	0	0	0
Živinić						
UKUPNO	141	142	45	32	13	30

Raja u nahiji Sinj

Ukupan broj popisane raje u nahiji Sinj je 87. Iako je gotovo nevjerojatno, prema informacijama koje Popis pruža, svi su bili živi i prisutni u vrijeme popisivanja.

Broj *zimmija* koji su bili pripadnici raje iznosio je 59. Prisutno ih je 55 (93%). Bogdan iz Krivodola i Dragoje, Radosav i Cvitko iz Vedrina su otišli negdje drugdje na teritorij Osmanskog carstva, ali se ne spominje gdje. Po Popisu je teško zaključiti konfesionalnost popisanih, zbog velike sličnosti u imenima katolika i pravoslavaca, međutim ona su ipak različita od muslimana ipak se dade razaznati da velik broj onih koji su izbjegli ima kršćanska imena. Važno je nabrojati ih kako se ne bi stvorio dojam da oni nisu bili pogođeni ratom i da su gotovo svi prisutni. Iz Satrića su otišli Ivanča, Marko i Ilija, iz Brodarića Ivan, Dujam i Mišo, iz Dragovića Nikola, Nikola, Radoš, Vukadin, Mihajlo, Dobre, Radojica, Štefa, Vukadin, Radoje, iz Bitelića Petar, Petar, Stojan, Nikola, Đuro, Vukašin, Manojlo, Ilija, Nikola, Vukadin, Petar, Jovan i Simo. Iz Kršana Jakov, Stipanov sin i Matija, iz Kosinice Nikola, iz Bakoća

Franin sin, iz Gljeva Ivan, Jure i Nikolin sin, iz Ruda Cvitko, iz Radode sin *kneza* Radoje, iz Roža Vid, Bogdan i Vid, iz Harsovića Radoje i iz Čermen-dola Vukadin i Luka.

Dakle, od 48 posjednika i njihovih potomaka koji su izbjegli na neprijateljski teritorij za njih 45 smije se pretpostaviti da su kršćani.

Broj *zimmija* koji su bili pripadnici raje iznosio je 59. Prisutno ih je 55 (93%). Bogdan iz Krivodola i Dragoje, Radosav i Cvitko iz Vedrina su otišli negdje drugdje na teritorij Osmanskog carstva, ali se ne spominje gdje.¹³⁸

Tablica 2.4. : Raja u nahiji Sinj

SELO	Prisutnih
Babe (ostatak)	
Bajagić	
Bakoć	
Bitelić	2
Brodarić	5
Čerman-dol	6
Čitluk	
Donje Hrvace	

¹³⁸ Prikaz stanja vidi u tablici 2.4.

Dragović	4
Gala	
Gavečka/Gaočka	1
Glavice (ostatak)	4
Gljev	
Gorica/Strmićev čifluk	
Grab	2
Harsevice/Harsovice	
Hovrlje	
Jabuka	17
Jasenska Blaževinom	s
Kosinica	
Košute (ostatak)	1
Krivodol	2
Kršan	
Lučane (ostatak)	
Malkovo (ostatak)	
Miševica	
Obrovac	

Otok	23
Planica/Blatnica	1
Potravnica (ostatak)	
Radođa	
Rude	
Ruže	1
Satrić (ostatak)	
Srćene/Srđena (ostatak)	2
Suhača	
Sutine/Hotine (ostatak)	
Treterević	
Turjaci (ostatak)	
Udovičić	3
Vedrine	4
Vrabač	7
Vučje Drage (ostatak)	
Zadolje	
Žirnica/G. Hrvace	
Živinić	2

UKUPNO	87
--------	----

U Cetinskoj krajini, dakle u obje nahije broj popisanih iznosio je 485. Od tog broja u sinjskoj nahiji prisutno je 231, a umrla je 141 osoba. S druge strane, u vrličkoj nahiji prisutnih je 71, a umrlih 42.

10.3. Gospodarstvo

Ljudi su u predindustrijsko vrijeme privređivali tako da su koristili ono što je priroda dala, a dalmatinsko zaleđe, kako je već ranije napomenuto, nije nudilo mnogo prostora za poljoprivredu, iako se po broju čifluka i mlinova koji se spominju u defteru može vidjeti da to nikako nije znak za nepostojanje zemljoradnje. Jedna od najzastupljenijih ratnih strategija bila je paljenje što implicira na otežanost zadržavanja prinosa sa polja. Iz tog razloga, stočarstvo je bilo manje ugrožena djelatnost. U Popisu ne postoji niti jedan faktor koji bi upućivao na brojnost stoke posjednika, međutim postoji popis mlinova po selima kojim osim što ukazuje na poljoprivrednu proizvodnju, ukazuje i na gospodarsko stanje prostora. Neki mlinovi bili su u privatnom posjedu, dok su neki bili u posjedu čitavog sela. Mlin u nekom selu ukazuje na postojanje rijeke, što pomaže u ubiciranju nekih mjesta koja su promijenila naziv ili nestala na kartama.

10.3.1. Gospodarstvo u nahiji Paško Polje

Po jedan ruševni mlin bio je u Kovačevcima (s 2 vitla), Ovrli (s 2 vitla) a u Nelaju dva mlina s po jednim vitlom. Mlinovi u Kovačevcima, Ovrllama i jedan u Nelaju bili su „zajedničko mulk vlasništvo starih posjednika“. Drugi mlin iz Nelaja vlasništvo je gospođe Ummi Kulsum. U Vinaliću su se nalazila tri mlina s po 3, 4 i 5 vitala koja su pripadala pojedincima. Jedan od njih posjedovao je i stupu. Selo Garjak bilo je, ako je suditi po broju mlinova, najbogatije. U njemu su se nalazila 4 mlina. Mehmed-agi, koji je umro, pa je sada njegov imutak potraživala kćerka, pripadala su tri mlina, od kojih jedan ruševan, s po dva vitla. Polovica četvrtog mlina, koji je imao deset vitala, pripadala je stanovnicima sela, a polovica opet Mehmed-agi, tj. njegovoj kćeri. U selu je popisana i jedna stupa, ali nije zabilježeno kome je pripadala. Svi mlinovi su na rijeci Cetini.

Uzmemo li u razmatranje strukturu mlinova u nahiji Paško Polje, možemo istaknuti da je, dakle, od ukupno 11 mlinova, bilo pet (45,5%) ruševnih i šest (54,5%) čitavih. Na svima njima bila su ukupno 34 vitla, znači u prosjeku oko tri po mlinu. Pretpostavka je da su u pogonu bili čitavi mlinovi, što bi značilo 26 vitala. Ukupno tri i pol (31,8%) mlina bila su „mulk vlasništvo stanovništva“, a ostalih sedam i pol (68,2%) pripadalo je pojedincima. Pritom valja napomenuti da je u prvoj kategoriji čitav bio samo onaj u Garjaku čija je polovica pripadala stanovništvu sela, a kod pojedinaca kao vlasnika, čitavih je bilo pet i još polovica spomenutog mlina. Prevedeno u vitla, 10 (29,4%), od toga pet čitavih ih je pripadalo stanovništvu, a 24 (70,6%) od toga 21 čitavo, pojedincima.¹³⁹

Tablica 3.1.: Struktura mlinova po lokaciji, stanju, broju vitala i vlasništvu u nahiji Paško Polje

140

Selo	Rijeka	ruševan/čitav	Vitala	privatno/zajedničko
Kovačevci	Cetina	R	2	Zaj
Ovrlje	Cetina	R	2	Zaj
Nelaj	Kotluša	R	1	Zaj
Nelaj	Kotluša	R	1	Pr
Vinalić	Cetina	Č	3	Pr

¹³⁹ Vidi tablicu 3.1.

¹⁴⁰ Fazileta HAFIZOVIĆ, Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine: BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Filozofski fakultet; Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.,44. , a o povijesti župe Vrh Rika i njenom premještanju više vidi u: Ante MILOŠEVIĆ, *Vrlika: starohrvatska župa Vrh Rika*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997. 44-59.

Vinalić	Cetina	Č	4	Pr
Vinalić	Cetina	Č	5	Pr
Garjak	Cetina	R	2	Pr
Garjak	Cetina	Č	2	Pr
Garjak	Cetina	Č	2	Pr
Garjak	Cetina	Č	10	pr/zaj
Ukupno		11 (6 č, 5 r)	34 (26 č, 8 r)	pr 7,5, zaj 3,5

10.3.2. Gospodarstvo u nahiji Sinj

Ukupno je u nahiji Sinj bilo 29 mlinova i to 15 čitavih, sedam ruševnih i isto toliko napuštenih.¹⁴¹ Na svima njima bilo je 95 vitala, od toga 43 na čitavim mlinovima, a 52 na ruševnima i napuštenima. Pojedincima je pripadalo 16 mlinova i dijelovi njih još dvaju. Pritom ih je 11 bilo čitavih a pet napuštenih ili ruševnih. Iskazano u broju vitala, 31 je bilo na čitavim mlinovima i 28 na rušenim ili napuštenim. Daljnjih 10 mlinova pripadalo je stanovnicima dotičnih sela, od čega su tek tri s 8 vitala bila čitava, a ostalih 7 s 22 vitla bilo je ruševno ili napušteno. Osim toga, tri mlina su bila bez posjednika pa su „upisana na državu“. Na njima je bilo najmanje šest vitala, pri čemu za jedan mlin nije upisan njihov broj.

Selo s najviše čitavih mlinova i najviše vitala bio je Satrić sa četiri mlina i 10 vitala, a zatim Grab s devet vitala na jednom mlinu. Ako ne bismo uzeli u obzir stanje mlinova, onda ih je ukupno najviše, 5 s 12 vitala, zabilježeno u popisnoj jedinici Dragović, Dabre. Na Cetini je bilo

¹⁴¹ Premda bi se moglo zaključiti da je mlin ruševan ako je napušten i obratno te da bi se zato te dvije skupine mogle promatrati i zajedno, u popisu su pojedini mlinovi navedeni kao „ruševni“, a drugi kao „napušteni“ pa ih zato i ovdje zadržavam kao dvije kategorije.

osam mlinova, na Karakašici pet, na Rudama četiri, na Ruminu tri, na Dragoviću i Perući po dva, a na Grabu, Hovrlji, Kosinici i Dabrama po jedan mlin.

Zabilježene su još i tri stupe u Donjim Hrvacama, za koje je navedeno da su „od davnina privatno vlasništvo. Vlasnik im je stanovništvo sela“. Još jedna stupa s jednim vitlom nalazila se u Rudama i bila je u vlasništvu pojedinca.¹⁴²

Tablica 3.2. Struktura mlinova po lokaciji, stanju, broju vitala i vlasništvu u nahiji Sinj¹⁴³

Selo	Rijeka	ruševan/čitav/ napušten	vitala	pojedinačno (P)/zajedničko (Z)/bez posjednika (B)
Bitelić	Peruća	Č	4	B („u ratu sagradio harambaša Matić“)
Bitelić	Rumin	N	8	P
Bitelić	Rumin	N	3	P
Bitelić	Rumin	N	6	P
Čifluk	Karakašica	Č	2	P
Donje Hrvace	Cetina	Č	4	Z
Donje Hrvace	Cetina	R	1	Z
Dragović, Dabre	?	Č	1	P

¹⁴² Vidi tablicu 3.2.

¹⁴³ Fazileta HAFIZOVIĆ, Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine: BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera), Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Filozofski fakultet; Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.,44. , a o povijesti župe Vrh Rika i njenom premještanju više vidi u: Ante MILOŠEVIĆ, *Vrlika: starohrvatska župa Vrh Rika*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997., 59-106.

Dragović, Dabre	Dragović	R	2	P
Dragović, Dabre	Dabre	R	8	Z
Dragović, Dabre	Peruća	R	3	Z bitelić
Dragović, Dabre	Dragović	Č	1	Z kaluđerri
Gorica	Karakašica	Č	1	P
Grab	Grab	Č	9	P
Hovrlje	Hovrlja	R	4	Z(2)/P(2)
Kosinica	Cetina	N	5	Z
Kosinica	Kosinica	N	7	Z(2)/P(5)
Lučane	Karakašica	N	?	B (u ratu sagradili „neprijateljski ratnici“)
Lučane	Karakašica	N	2	B(u ratu sagradili „neprijateljski ratnici“)
Lučane	Karakašica	Č	4	P
Potravnice	Cetina	Č	3	Z
Rude	Rude	Č	2	P
Rude	Rude	Č	2	P
Rude	Rude	R	2	P
Rude	Rude	R	1	Z
Satrić	Cetina	Č	5	P
Satrić	Cetina	Č	3	P

Satrić	Cetina	Č	1	P
Satrić	Cetina	Č	1	P

11. Sa one strane granice – mletački dio Cetinske krajine

Da bi se stvorila cjelovita slika Cetinske krajine na početku 18. stoljeća nakon Morejskog rata, važno je sagledati i područje koje je bilo pod mletačkom upravom jer je, bez obzira što je pod upravom drugih vlasti, to kraj koji čini jednu cjelinu. Mletačke vlasti nakon Morejskog rata novoosvojeni su teritorij pokušali revitalizirati poslije opustošenja koje je uslijedio po završetku rata. Nakon što su Mlečani osvojili Sinj, većina stanovnika napustila je svoje domove koje je posjedovala u ovom pograničnom prostoru. Muslimani su otišli u Bosnu i Hercegovinu, kršćani u Primorje. Revitalizacija, odnosno naseljavanje novog stanovništva započeto je već tijekom rata i može se podijeliti po kriteriju mjesta iz kojeg je novi živalj pridošao, na tri seobe – onu iz Bosne, iz Hercegovine i s poljičkog područja.¹⁴⁴

Područje na koje su dolazili bilo je opustošeno i dobrim dijelom naseljeno muslimanima (ne nužno samo njima, ali su oni ipak bili većinsko stanovništvo), a ta većinski muslimanska mjesta bila su Brnaze, Radonić, Suhač, Košute, Obrovac, Hrvace, Grab, Udovičić, Živinić, Vučja Draga, Maljkovo i Vrlika i Sinj s obzirom na činjenicu da su urbanije sredine naseljavali muslimanski vojnici, zanatlije i trgovci. Prema Soldi, kršćansko stanovništvo glavninu je činilo u Planici/Blatnici, Jelaštici, Ovrļjama, Otoku, Gali, Gljevu, Rudama, Brodariću, Bakoću, Vedrinama, Strmendolcu, Jabuci, Biteliću, Dabru, Laktacu, Jasenskom, Lučanima i Otišiću. Osim muslimanskog stanovništva, preselio je i dio kršćanskog stanovništva ako su, primjerice, na muslimanskom teritoriju posjedovali više zemlje ili ako je ona bila kvalitetnija u odnosu na onu koju su posjedovali na mletačkoj strani. Vlaško stanovništvo koje je zadržalo svoje upravitelje – knezove, bilo je smješteno u Malom Lučanu kod Gale, Dobrom Polju odnosno u Rudama i u Topračiću ispod Lučana gdje se spominje čak dva kneza. Jedan broj muslimana ostao je na mjestima gdje su živjeli i prije rata te se pokrstio, međutim broj tih prelazak nije bio velik. Iako to nije bilo pravilo (po onome što Soldo navodi) čini se da je veći broj ženskih potomaka starih posjednika prelazio na kršćanstvo, mijenjao ime i potraživao pravo korištenja zemlje¹⁴⁵. Je li razlog tomu to što je ženski spol tada igrao na sigurnu kartu i bojao se napustiti svoj dom, ne želeći riskirati hoće li se snaći u tim vremenima na nekom nepoznatom teritoriju, ne znam. To može biti jedan od razloga, ali ne postoji izvor koji bi upućivao ili eksplicitno

¹⁴⁴ O tijeku seoba više u: J.SOLDO, *Sinjska krajina...*53-72.

¹⁴⁵ J.SOLDO, *Sinjska krajina...*35.

naveo točan uzrok te pojave. Ipak, dobar dio muslimana u ovom periodu prešao je na osmansku stranu, dok se dio kršćanskog stanovništva koje je živjelo u Osmanskom Carstvu blizu granice s Mletačkom Republikom preselio na novu stečevinu. Ponukan ne samo sigurnošću da se nalazi pod vlašću istovjernika, što su posebno naglašavali vjerski vođe koji se nisu nećkali zbog raseljavanja kršćana s područja Bosne i Hercegovine, nego i raznim mletačkim povlasticama koje su im obećane.

Mletačka vlast je već 1686. godine imenovala guvernadura Nikolu Michielia da počne kontrolirati samoinicijativna naseljavanja i popiše došljake, te im podijeli zemlju sukladno njihovim potrebama ili bolje rečeno zaslugama koje su imali u prisvajanju krajeva *acquistae nuovae*. Mlečani su im obećali dva kanapa po glavi uz plaćanje destine komori. Položaj seljaka kršćana u Bosni i Hercegovini bivao je sve gori jer ako nisu posjedovali svoju zemlju (a većina nije), davali su spahiji i uz njega sahibiji koji je bio vlasnik zemlje koja im je davana u zakup. Pored toga, gledali su kako kršćani s druge strane granice napreduju do vojničkog sloja i slušali primamljive ponude da i oni mogu napredovati do položaja serdara ili harambaše koji je dobivao plaću te posjedovati zemlju za obradu bez da plaćaju dvostruku naknadu.

Oni koji su branili Sinj 1687. godine kada je bosanski paša Mehmed Atlagić pokušao zauzeti, dobili su zemljoposjede zbog svojih zasluga. Uz njih, te prve posjede Mlečani su odlučili podijeliti i zaslužnicima iz primorskih gradova. Oni su pak zadržali prebivališta u Primorju, a zagorske posjede su povremeno posjećivali ili ih kasnije zanemarili, nanoseći na taj način štetu gospodarskom i društvenom stanju kraja. Radilo se uglavnom o talijanskim prezimenima poput Dalbello, Cambi, Marchi, Catonari, Barbieri, Fustiniani i dr. Tada je podijeljeno oko 1300 kanapa zemlje. Prve izbjeglice pristizale su iz Livna i Duvna te tada dolaze Budimiri, Biladžići, Milanovići, Jankovići, Božinovići, Budimiri, Jandrijevići, Bogdanovići, Lovrići. Najpoznatija seoba iz Bosne i Hercegovine jest ona iz Rame u Sinj, predvođena franjevcima, a potaknuta pljačkanjem i uništenjem Stojana Jankovića, Morlaka koji je osim za vlastitu dobit, radio i za mletačku stvar. Mletačkoj Republici najvažnije je bilo osigurati svoje interese, a kako se po tada aktualnim merkantilističkim uvjerenjima vjerovalo da napretku doprinosi upravo porast stanovništva, to su si postavili za cilj. U Bitelić se naseljavaju i pravoslavne obitelji predvođene harambašom Vukadinom Lalkovićem. Do kraja 1689. u okolini Sinja, Lučanama, Hrvacama, Biteliću, Glavicama, Turjacima i Košutama Soldo

navodi da je prema broju investitura pristiglo ukupno 352 obitelji.¹⁴⁶ Osim ovih grupnih seoba, bilo je svakako i onih pojedinačnih, a za neke skupine za koje se zna da su došle upravo u ovom periodu, investiture nisu sačuvane ili ih zbog neznanja o njihovom dolasku državne vlasti nisu niti izdale. Pretpostavka je da je tada samo u sinjski kraj stiglo oko 3800 osoba.

U posljednjem desetljeću 17. stoljeća nastanjuju se i obitelji iz Poljica, a to su bili: Stazići, Žuljevići, Uhanovići, Roguljići, Kačiunići, Brajkovići, Banići, Vrdoljaci i dr. Poljičani su uglavnom naselili jug Cetinske krajine, oko Trilja: Brodarić, Gardun, Dicmo, ali nakon rata su se vratili u Poljice ili selili dalje jer im naseljavanjem Hercegovaca, situacija u novom kraju nije bila toliko dobra kako su zamislili ili kako je bila kada su tek doselili.

Mletačke su vlasti pokušale (re)populirati čitav novoosvojeni prostor, ne samo u cetinski kraj pa tako su potakle hercegovačke obitelji da nasele područje od Vrgorca pa sve do zaleđa Zadra. Iz zapadne Hercegovine stigle su obitelji Rašić, Rajčević, Podbiočić, Prološčić, Mamić, Zovković, Vukojević, Marinović, Knezović, Tokić, Križan Sesardić.¹⁴⁷

Soldo je u svojoj knjizi prenio i katastarsku sliku krajine iz 1693. gdje se vidi i raspored određenih harambaša po banderijama.¹⁴⁸ Kao što su osmanske, tako su i mletačke vlasti željele vidjeti situaciju na terenu ne bi li na taj način mogle organizirati ne samo plaćanje poreza, nego i utvrditi kako su raspoređene čestice i u koju svrhu. Popisivana su dodijeljena zemljišta, njihova namjena, gospodarski, stambeni i vojni objekti, pašnjaci, podatci o stanovništvu.

Katastar područja Sinj izmjerio je Cosmo Faventini 1709. godine. Sadrži popis stoke (broj konja, goveda, teladi i sitnih životinja), obitelji (broj muškaraca, djece, muškaraca pod oružjem i njihovog imovnog stanja (oranice, livade, vinogradi, obrađen/neobrađeno, granice zemljišta, zakupe).¹⁴⁹

¹⁴⁶ J.SOLDO, *Sinjska krajina*...60.

¹⁴⁷ O stanju na mletačkoj strani više vidi u: J.SOLDO, *Sinjska krajina*...53-122. Prezimena u Muću, Ogorju, Skradinui, Perušiću te broj i spol rođene djece prema matičnim knjigama 1679-1710 zabilježena su u: Nataša BAJIĆ-ŽARKO, „Najstarija sačuvana matična knjiga dijela Dalmatinske zagore 1679 – 1710. i njezini antroponimi“, *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, vol. 16, br. 2, 1989, 71-83.

¹⁴⁸ J.SOLDO, *Sinjska krajina*...67-68.

¹⁴⁹ O mletačkim katastrima vidi više u: Mirela SLUKAN-ALTIĆ, „Povijest mletačkog katastra Dalmacije“, *Arhivski vjesnik*, vol. 43, br. 1, 2001, 171-198.

Stočarstvo je jednako tako bilo slabo, tj. stoka je bila brojna, međutim, loše kvalitete i neuhranjena. Lošoj ispaši pridonosila je i oskudica vode. Iseljavanje Zagoraca u toj kasnijoj fazi, pod mletačkom vlašću odvijalo se prema Bosni, Lici i sjevernoj Hrvatskoj. Zbog nespretnog razgraničenja, pod osmanskom vlašću ostalo je mnogo više plodne zemlje te su prelasci zbog opskrbljivanja bili česti. U tim mirnodopskim vremenima, glavni poticaj za iseljavanje bila je glad, dok je značajan faktor u smrtnosti odigrala kuga.¹⁵⁰

Iako su svi doseljenici imali iste želje za boljim, sigurnijim životom, a onda kasnije i iste probleme – nezadovoljstvo malim obradivim površinama i bogaćenjem pojedinaca kojima zemlja nije bila potrebna kao nekima koji su imali tek kanap po glavi, seobe su potaknute različitim čimbenicima. Iz Bosne su potaknute upadima krajišnika, iz Poljica su krenuli samoinicijativno za boljim životom, a iz Hercegovine su migracije potaknute od strane mletačkih vlasti. Dio novopridošlih obitelji ostao je na posjedima koje je dobio, dio se odvojio od grupe s kojom je doselio i naselio se u jedno od obližnjih mjesta gdje je bilo više zemlje, dio je produžio prema Primorju ili Sjeveru, a dio se vratio u stari kraj. Bilo je i onih koji su nakon razgraničenja ponovno potpali pod osmansku vlast iako su se trudili od nje pobjeći. U ovom razdoblju migracije su bile najznačajniji faktor u stvaranju populacijske slike kraja. Brojne obitelji čija imena i danas možemo naći u selima cetinskog kraja doselila su u ovom periodu.

Autorica navodi kako su u katastru iz 1709. upisana naselja s osmanskog teritorija kao što su Satrić, Potravlje, Hrvace i dr. koja su priznavala mletačku vlast.

¹⁵⁰ Hvale vrijedan rad o stanovništvu i gospodarskom stanju mučko-lećevečke Zagore napisala je Danica Božić-Bužančić. Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, „Prilog poznavanju stanovništva i antroponima mučko-lećevečke zagore“, Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi, vol.16, br. 2, 1989, kao i rad o kugi koja je bila značajan faktor u smrtnosti stanovništva: Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 23, br. 1, 1990.

12. Zaključak

Cetinska krajina bila je, kao i danas, pogranični prostor. Usprkos tome što granica na prvu asocira na razdvajanje, za stanovnike pograničnih krajeva one su propusne i u njima je tipično suživljenje. Pod utjecajem odozgo – povlašćivanja jednih, zanemarivanja drugih, potpirivale su se tenzije i dolazilo je do sukoba između tih dviju skupina. Kada je pored toga vjera, koja je tada još uvijek bila neizmjerljivo važna u životu pojedinca, bila drugačija od onoga tko je povlašten, nije trebalo mnogo da pograničje (po)stane neuralgična točka. Sve navedeno posljedično je utjecalo na mentalitet stanovnika među/više - graničja, kao i na gledanje *Drugog* - susjeda preko granice.

Na primjeru ovih dviju nahija vidljivo je da je rat bio pokretač velikih migracija. One su uglavnom bile grupnog karaktera, ali bilo je i onih pojedinačnih. Veliku ulogu i tada su imali Morlaci koji su prvi kretali u ratne akcije. Osim toga, Morlaci su dali svoj obol i tako što su svojim primamljivim pričama ili u drugoj krajnosti, pljačkanjem i paljenjem djelovali za mletačku stvar - naseljavanje i gospodarsko oživljavanje nove stečevine s ciljem većeg priljeva novca u državnu blagajnu. Zauzvrat su Mlečani zaslužnicima morali dati posjede čija veličina nije odgovarala onim obiteljima koji su dobili čestice na kojima nisu mogle proizvoditi dovoljno za svoje potrebe pa se tada jače učvršćuju odnosi i problemi koje su na kraju 18. stoljeća zabilježili fiziokrati Ivan Lovrić¹⁵¹ i Ivan Luka Garanjin¹⁵².

Osmansko Carstvo, s druge strane, imalo je slične probleme – propast zamišljenog timarsko-spahijskog sustava koje je dovodilo do nezadovoljstva pojedinaca, slabljenja centralnih vlasti, jačanja lokalnih, do sve veće korupcije i konačno do propasti Carstva.

Iako su na prvi pogled Republika i Carstvo sasvim različiti i imaju različite aspiracije, jedni su željeli zadržati svoju važnost u trgovini i nisu im bila toliko bitna teritorijalna osvajanja ni za što, osim za priljev novca u državnu blagajnu, već im je bilo bitno suzbijanje trgovinske konkurencije, drugi su željeli širiti svoju vjeru i državu na sjever ne bi li uništili vjerske konkurente okupljene u velikom Carstvu pod Habsburgovcima. Usprkos različitim ciljevima, jedni i drugi primijenili su kriva sredstva koja su im se, prije ili kasnije, obila o glavu.

¹⁵¹ Ivan LOVRIC, *Bilješke o Putu po Dalmaciji*, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1948.

¹⁵² Ivan Luka GARANJIN. *Ekonomsk-politička razmišljanja o Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1995.

Rat o čijim je posljedicama u ovom radu bila riječ, donio je velike promjene, najviše u vjerskoj strukturi, ako se po imenima i prezimenima u Popisu može prosuditi o pripadnicima koje konfesije se radi. Dio stanovnika je otišao, ali su nove vlasti različitim povlasticama i primamljivim ponudama uvijek pokušavale repopulirati napuštena sela. Ključnu ulogu u konačnoj slici kraja imale su migracije. Stanovništvo je i dalje bilo u podjednakom broju, ali to nije bilo ono isto stanovništvo kao i prije rata. Malobrojni muslimani koji su ostali, pokrstili su se i zadržali svoje stare posjede, kršćani koji su selili, selili su u primorje, dio ih je naravno ostao, a dobar dio doselio je sa susjednog područja Osmanskog Carstva, iz Duvna, Livna, Rame i drugih dijelova Bosne i Hercegovine.

Za pretpostaviti je da veliku ulogu u neistraženosti teme ima nepoznavanje talijanskog i, još u većoj mjeri, osmanskog jezika na kojem su izvori uglavnom pisani. Objavljeni Popis otvara brojne mogućnosti za daljnja istraživanja i bilo bi zanimljivo da svjetlo dana ugleda jedna knjiga poput Soldine koja bi detaljnije opisivala prilike s druge strane granice kako bi se stvorili uvjeti za precizniju i konkretniju komparaciju i dobivanje potpune slike stanja. Osim toga, u mikrohistorijskom smjeru bilo bi interesantno vidjeti što je bilo sa pojedincima za koje se navodi da su otišli na teritorij Osmanskog Carstva ili negdje na neprijateljski teritorij, kakva ih je sudbina zadesila te kako su kreirali novu sredinu u koju su došli. Jedno i drugo čini se kao poprilično zahtjevan posao koji je nemoguć bez postojanja izvora koji su potrebni kao nadopuna Popisu, ali realnije od toga jest/u rad/radovi koji bi na isti ili približno sličan način prikazali stanje nakon rata u ostalim nahijama. To bi onda omogućilo komparaciju i donošenje u svezu različitih povijesnih trenutaka i osobnosti s razlikama i sličnostima koje su nahije imale.

Izvori

Hafizović, Fazileta. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine: BOA TTD 861 (Prijevod katastarskog deftera)*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Filozofski fakultet; Sarajevo: Orijentalni institut, 2016.

Vrandečić, Josip. *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split: Filozofski fakultet, 2013.

Krivošić, Stjepan. „Izvori za historijsku demografiju – djelomični broječani i poimenični popisi stanovništva“, *Arhivski vjesnik*, vol. 36, br. 1, 1993, 159-170.

Spaho Dž, Fehim. „Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 12, br. 1, 21-120.

Literatura

- Ančić, Mladen. *Što svi znaju i što je svima jasno*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Bajić-Žarko, Nataša. „Najstarija sačuvana matična knjiga dijela Dalmatinske zagore 1679 – 1710. i njezini antroponimi“, *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, vol. 16, br. 2, 1989, 71-83.
- Božić-Bužančić, Danica., „Prilog poznavanju stanovništva i antroponima mučko-lećevečke zagore“, *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, vol.16, br. 2, 1989, 35-70.
- Božić-Bužančić, Danica. „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 23, br. 1, 1990, 247-258.
- Buzov, Snježana. „Vlaško pitanje i osmanlijski izvori“, *Povijesni prilozi*, vol. 11, br. 1, 1992, 41-60.
- Buzov, Snježana. „Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium: approaching the „Other“ on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800“, *Triplex Confinium*, Padova: Università degli studi di Padova, Dipartimento di storia; Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, 2007.
- Čatipović Milivoj(ur.). Zbornik Cetinske krajine sv. 1 - sv.4, Sinj:Kulturno društvo Cetinjanin, 1979.-1989.
- Desnica, Boško: „Istorija kotarskih uskoka 1684-1749“, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, knj.III, sv.II, Srpska akademija nauka, 1951.
- Dimić, Žarko, *Veliki bečki rat i Karlovački mir: 1683.-1699.*, Beograd: Verzalpress,1999.
- Febvre, Lucien. *Frontière: the word and the concept*. u Peter Burke (ur.). *A New Kind of History from the Writings of Febvre*. London, 1973.
- Gabričević, Branimir. „Iz antičkog perioda Cetinske krajine“, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Split 1984, 93-106
- Galiot, Slavko (ur.). *Hrvati Dinare: život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka: zbornik radova okruglog stola održanog u Bosanskom Grahovu 20. srpnja 1999.*, Zagreb: Hrvatski informativni centar; Bosansko Grahovo: Udruga Hrvata Pset-Grahovo, 2000.

Giddens, Anthony. *The nation-state and violence*, Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism, University of California Press, 1987

Glibota, Marin. „Turski katastarski popisi kao izvor za povijest“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 257-261.

Hafizović, Fazileta. „Junak ili izdajnik: sudbina Mehmed-paše Atlagića, posljednjega osmanskoga branitelja Knina i mletačkog zarobljenika“, *Povijesni prilozi*, vol. 51, br. 51, 2016, 121-133.

Jurin Starčević, Kornelija. „Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 54, br. 1, 2005, 139-169.

Jurin Starčević, Kornelija. „Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 38, br. 1, 2006, 113-154.

Jurin Starčević, Kornelija. „Zemlja, seljaštvo i agrikultura u razdoblju osmanske vlasti“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 233-243

Jurin Starčević, Kornelija. *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću*, doktorska disertacija, Zagreb 2012.

Jurin Starčević, Kornelija. „Osmanski Zemunik i spoznaje iz osmanskih poreznih i vojnih popisa te narativnih vrela“, *Zemunik u prostoru i vremenu*, (ur. Faričić, Josip, Dundović, Zdenko), Zadar: Sveučilište u Zadru [etc.], 2016, 158-169.

Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

Kruhek Milan, Pavolović Augustin. „Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira“, *Croatia Christiana periodica*, Vol. 15 No. 28, 1991. 105-138

Markulin, Nikola. „Mletačka organizacija teritorijalna organizacija vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718.“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, No. 59, 2017., 251-287.

Marović, Ivan. „Sinjska regija u prahistoriji“, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split 1984., 27-63

Milošević, Ante. *Vrlika: starohrvatska župa Vrh Rika*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997.

Mlinarić, Dubravka. „Glad i bolesti u demografiji od 15. do 19. stoljeća“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007., 245-257.

Moačanin, Nenad. „O problemima kartografske identifikacije obavijesti iz osmanskih popisa bosanskih krajišta“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 32-33, br. 1 1999-2000, 345-347.

Moačanin, Nenad. „Novije spoznaje o povijesti Kliškog sandžaka prema osmanskim izvorima“, *Mogućnosti*, vol. 47, br. 4-6, 2000, 74-80.

Moačanin, Nenad. „Stanovništvo bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti*, vol. 50, br. 516, 2013, 95-119.

Moačanin, Nenad. „Zagora u razdoblju osmansko-turske vlasti: prema novim spoznajama iz povijesti Sinja i Cetinske krajine“, *Leksikon Sinjske alke*, (ur. Horvat, Romana), Zagreb: Matica hrvatska; Sinj: Viteško alkarsko društvo, 2015, 263–274.

Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga, sv. XIV, Zagreb, 2007.

Perić, Ana. „Cetinska krajina kao regionalna zajednica“, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, diplomski rad, 2017.

Peričić, Šime. „Prilog upoznavanju pomorsko-trgovinskih veza Dalmacije i Istre u XVII. i XVIII. stoljeću“, *Vjesnik Istarskog arhiva*, vol. 2-3, br. 1, 1994, 65-80.

Peričić, Šime. „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 41, br. 41, 1999, 203-212.

Peričić, Šime. „Gospodarstvo Dalmacije u Maschekovim „Priručnicima“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol. 50, br.50, 2008. 235-274.

Perojević, Marko. *Talovci: cetinski i kniški knezovi* (<http://www.idoconline.info/article/844436>)

Pranjić, Matea. „Konstituiranje konfesionalne slike Bosne u prva dva stoljeća osmanske vladavine“, *Zbornik radova Društva studenata povijesti Ivan Lučić- Lucius*, god XIV., sv.21., Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2016. 113-129

Roksandić Drago (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers I*, Budimpešta: Institute on Southeastern Europe, CEU Budapest,1998.

Roksandić, Drago, Štefanec, Nataša. *Diplomska radionica 1*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1999.

Roksandić, Drago. „Stojan Janković u Morejskom ratu: ili o uskocima, robovima i podanicima“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, vol. 5, br. 5, 2000, 125-188.

Roksandić, Drago. *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2004.

Roksandić Drago: „Dalmatinska zagora u ranom novom vijeku:pitanja za raspravu“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin,Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 185-197

Roksandić, Drago. *Čovjek i prostor: čovjek u okolišu (ekohistorijski ogledi)*, Samobor: Meridijani; Zagreb: Društvo za hrvatsku povijesnicu: Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2018.

Slukan-Altić, Mirela. „Povijest mletačkog katastra Dalmacije“, *Arhivski vjesnik*, vol. 43, br. 1, 2001, 171-198.

Stančić, Nikša.“Dalmatinske krajine u 17. i 18. stoljeću“ *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin,Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 197-203

Stanojević, Gligor: *Dalmacija u doba morejskog rata1684. -1699.*,Beograd: Vojno delo, 1962.

Šarić, Marko. *Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. stoljeće)*, magistrski rad, Zagreb 2005.

Šarić, Marko. „Ekohistorijski osvrt na planine i morlački svijet“, *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, (gl. ur. Kusin, Vesna), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, Ministarstvo kulture, 2007, 221-231.

Šarić, Marko. „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, *Ekonomska i ekohistorija*, vol. 6, br. 1, 2010, 55-94.

Šarić, Marko. „Osmanski korijeni Gospića: nahija Novi u XVI. i XVII. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, vol. 42, br. 42, 2012, 215-258.

Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata 1*, Split 2004.

Vukosav, Branimir. „Percepcija prostornog obuhvata Zagore u odabranim kartografskim izvorima“, *Kartografija i geoinformacije*, vol. 14, br. 23, 2015, 21-36.

Zaninović, Marin. „Vojni značaj Tilurija u antici“, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split 1984, 65-75

Prilozi - kartografski prikaz posljedica Morejskog rata u Cetinskoj krajini

Prilog 1: Posjedi u Cetinskoj krajini – sjeverni dio

Prilog 2: Posjedi u Cetinskoj krajini -južni dio

Prilog 3: Gospodarstvo u sjevernom dijelu Cetinske krajine - prijeratno stanje

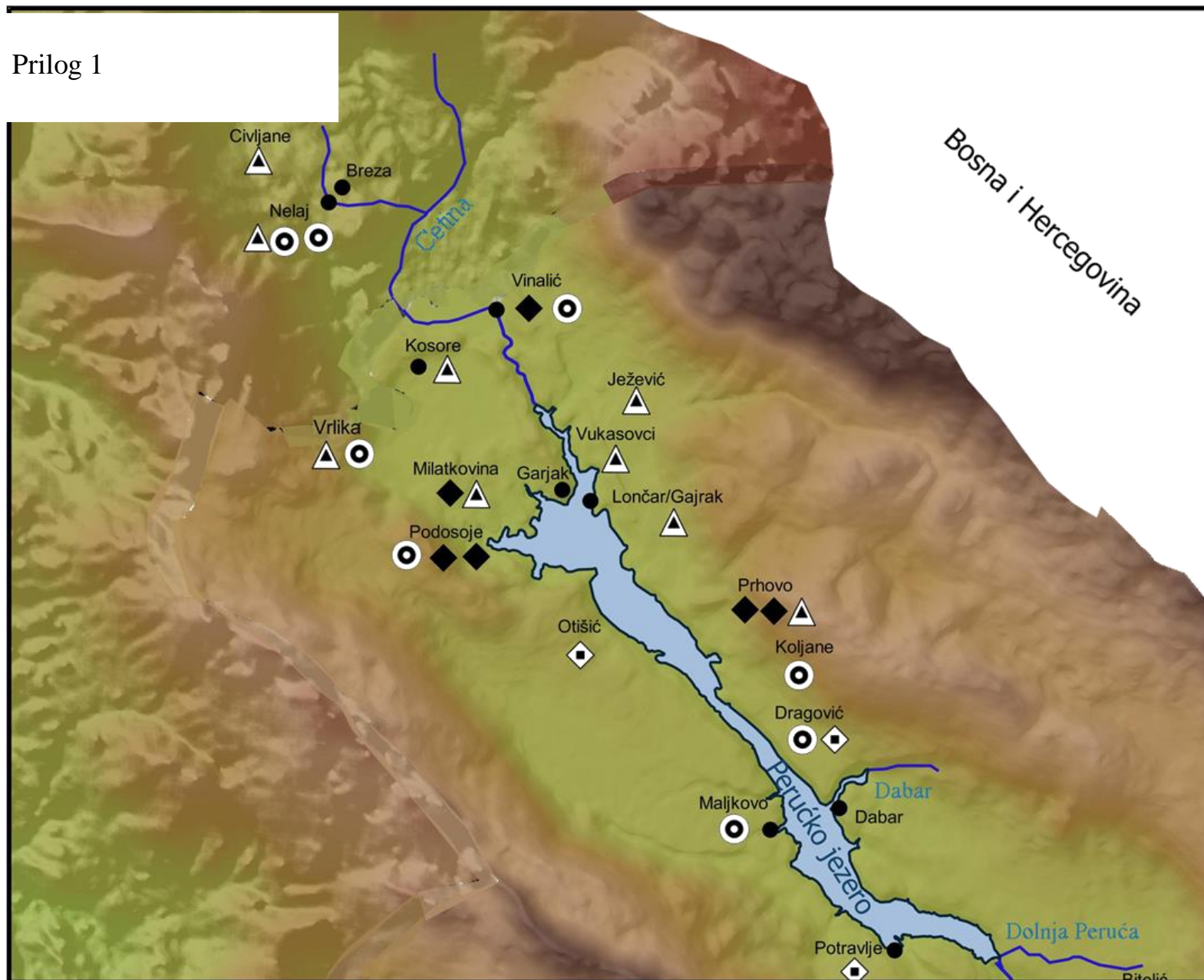
Prilog 4: Gospodarstvo u sjevernom dijelu Cetinske krajine - poslijeratno stanje

Prilog 5: Gospodarstvo u južnom dijelu Cetinske krajine - prijeratno stanje

Prilog 6: Gospodarstvo u južnom dijelu Cetinske krajine - poslijeratno stanje

CETINSKA KRAJINA - SJEVER

Prilog 1

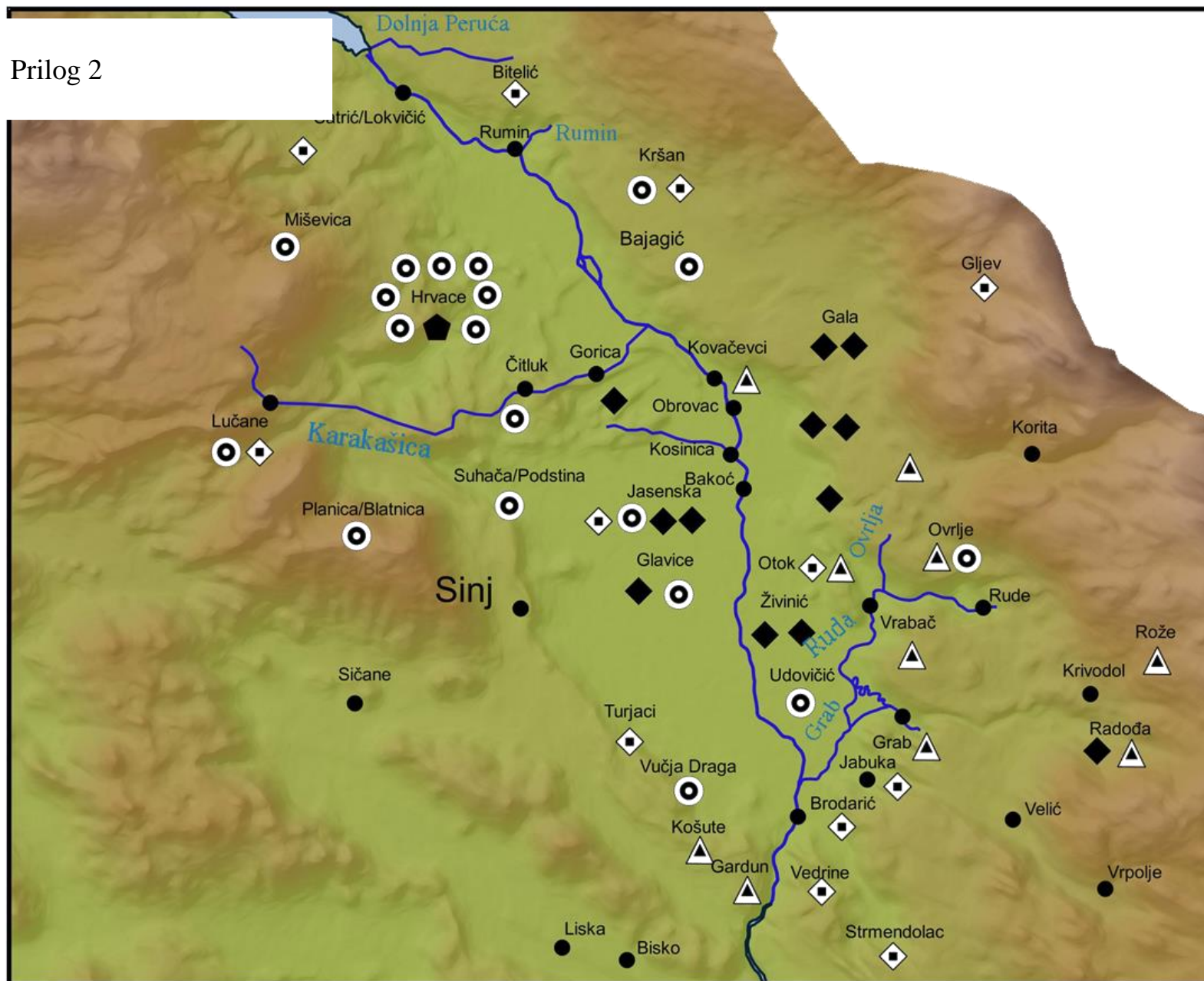
Tumač znakova:

Posjedi:

- ▲ EŠKINDŽIJSKI TIMAR
- ◆ EŠKINDŽIJSKI ZEAMET
- ◆ ČIFLUK
- ⊙ GEDIK TIMAR
- ◆ VAKUF

CETINSKA KRAJINA - JUG

Prilog 2

Tumač znakova:

Posjedi:

▲ EŠKINDŽIJSKI TIMAR

◆ EŠKINDŽIJSKI ZEAMET

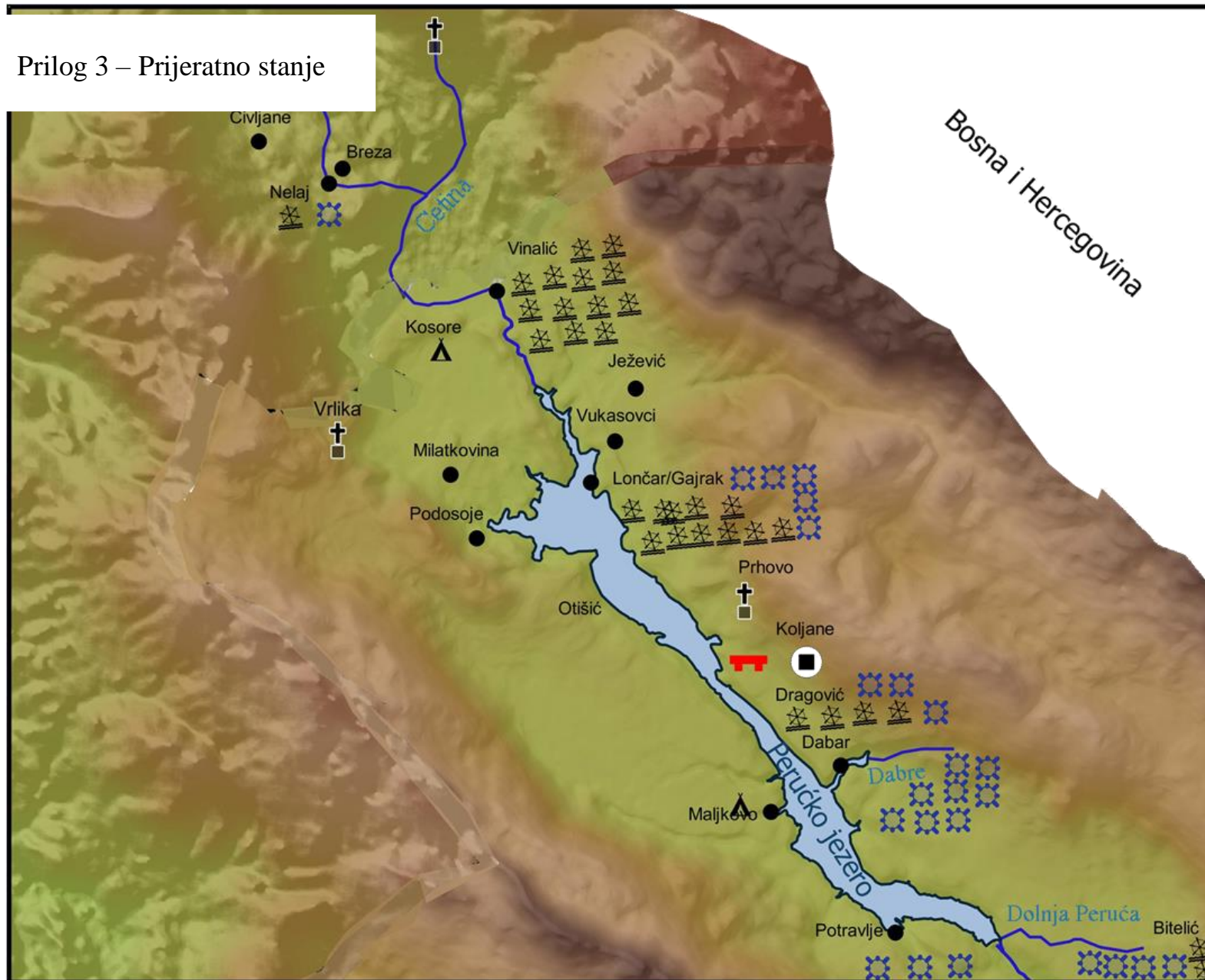
◆ ČIFLUK

⊙ GEDIK TIMAR

⬠ VAKUF

CETINSKA KRAJINA - SJEVER

Prilog 3 – Prijeratno stanje

Tumač znakova:

Objekti:

† Crkva/Manastir

Most

Šarampov

Mlin pojedinca

Mlin stanovnika sela

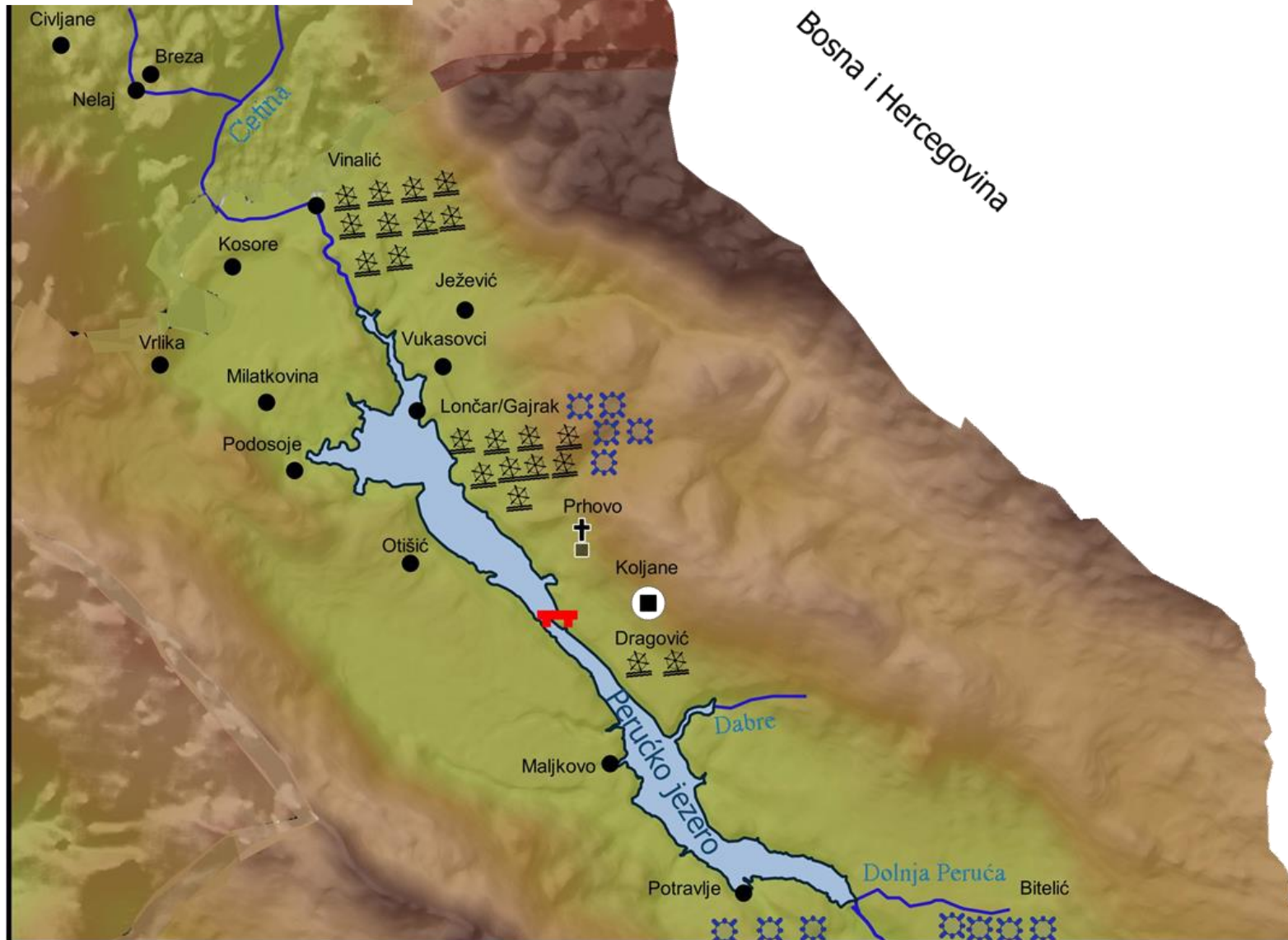
Džamija

Kula

Han

CETINSKA KRAJINA - SJEVER

Prilog 4 – Poslijeratno stanje

Tumač znakova:

Objekti:

✚ Crkva/Manastir

▬ Most

◼ Šarampov

⚙ Mlin pojedinca

⚙ Mlin stanovnika sela

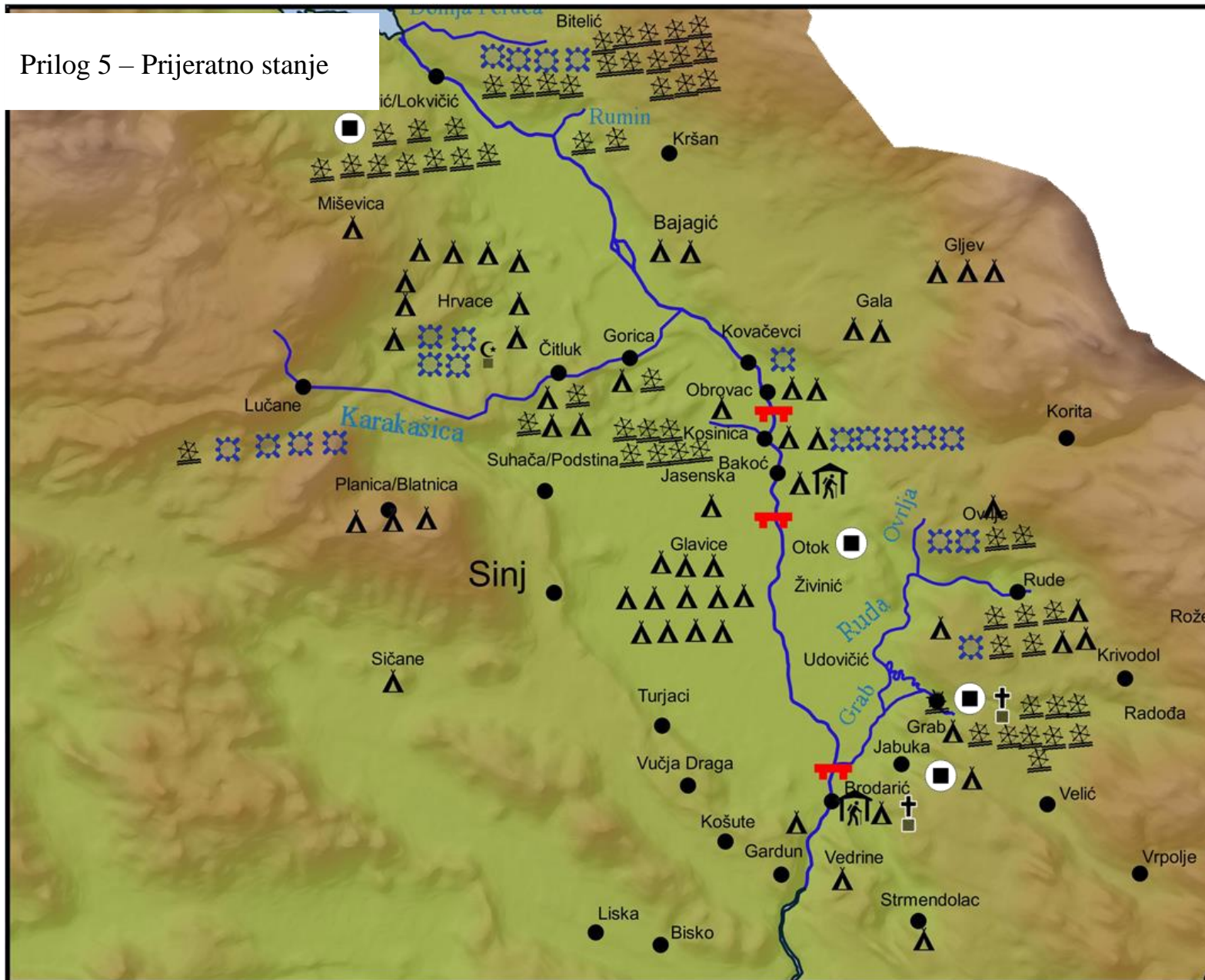
⦿ Džamija

▲ Kula

🏠 Han

CETINSKA KRAJINA - JUG

Prilog 5 – Prijeratno stanje

Tumač znakova:

Objekti:

✚ Crkva/Manastir

▬ Most

◼ Šarampov

⚙ Mlin pojedinca

⚙ Mlin stanovnika sela

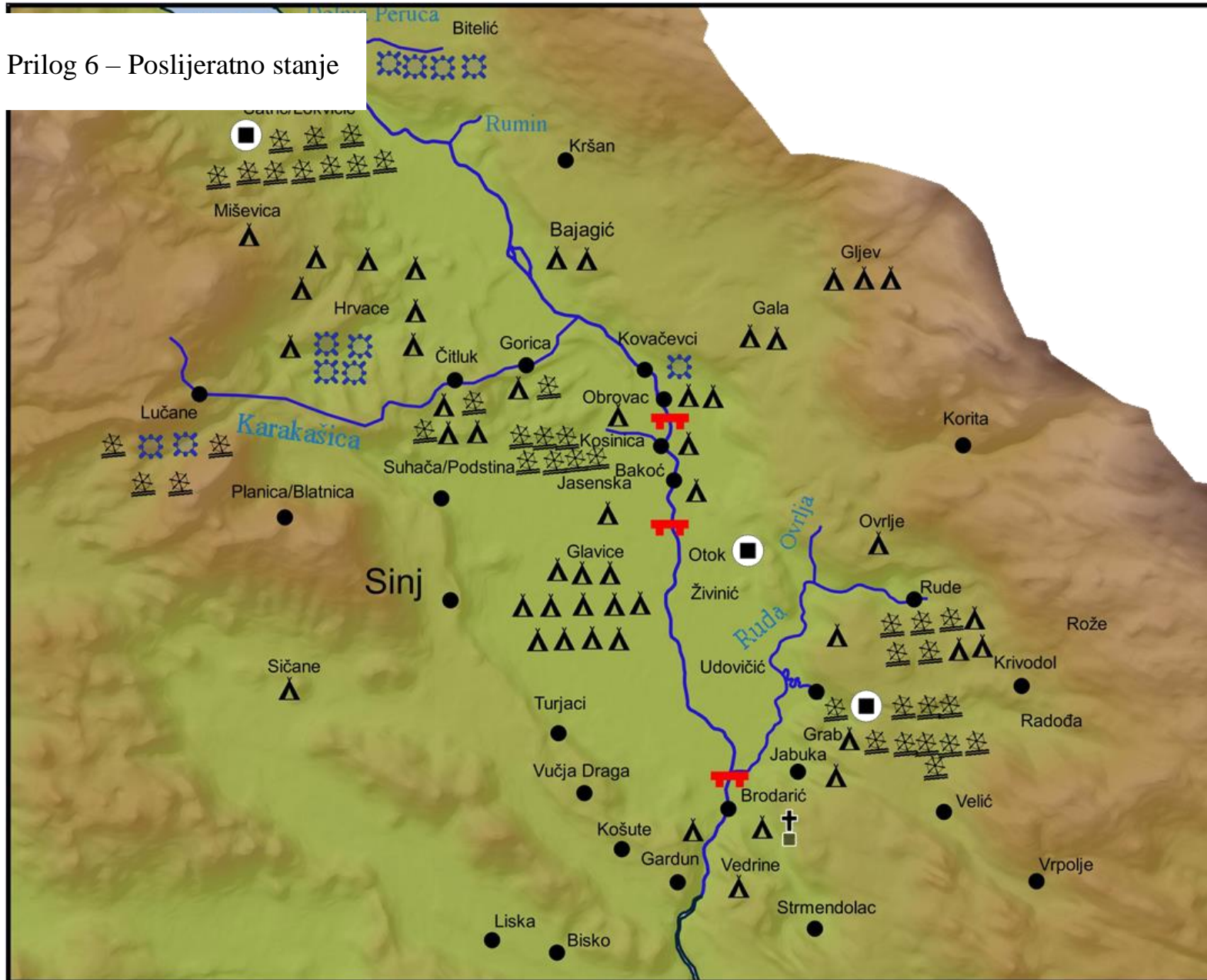
☾ Džamija

▲ Kula

🏠 Han

CETINSKA KRAJINA -JUG

Prilog 6 – Poslijeratno stanje

Tumač znakova:

Objekti:

✚ Crkva/Manastir

— Most

■ Šarampov

⚙ Mlin pojedinca

⚙ Mlin stanovnika sela

⌄ Džamija

▲ Kula

🏠 Han

